

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

İBN HALDUN'UN UMRAN İLMİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI
DEVLETİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZLEM TORUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Candaş CAN

SİNOP- 2022

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBN HALDUN'UN UMRAN İLMİ ÇERVESİNDE OSMANLI
DEVLETİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

YAZAR

Özlem TORUN

ORCID NUMARASI

00001-0001-7420-6122

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Candaş CAN

SİNOP-2022

TEZ KABUL

Özlem TORUN tarafından hazırlanan “**İbn Haldun’un Umran İlmi Çerçevesinde Osmanlı Devleti’nin Değerlendirilmesi**” başlıklı bu çalışma, 25/01/2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
---------------	---	------

Üye (Danışman)	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
---------------------------	---	------

Üye	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
------------	---	------

Doç. Dr. Erkal ARSLANOĞLU

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Özlem TORUN

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBN HALDUN’UN UMRAN İLMİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI DEVLETİ’NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZLEM TORUN

SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi Candaş CAN

İbn Haldun’un “Umran” ilmi; devletin, toplumun ve sosyo-kültürel yapının analiz edilebilmesini mümkün kılan bir inceleme alanını ihtiva etmektedir. Umran ilminin, kapsamında olan asabiyet teorisi ise, devletlerin kuruluş ve yıkılış sürecinde, etkili bir toplumsal dinamik olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmanın ilk bölümünde, Umran ilmi kapsamı alanındaki, asabiyet kavramının, bir devleti var eden ve içinde birçok faktörü barındıran ontolojik unsur olduğu tespit edilmiştir. İkinci bölümde ise, asabiyyetin devlete dönüşüm süreci ele alınmıştır. Devlet kuramları incelenmiş ve İbn Haldun bağlamında, devlet türleri; nakıs mülk (devlet) ve tabi mülk (devlet) olarak iki grupta sınıflandırılmış, bu çalışmanın üçüncü kısmında yer alan Osmanlı Devleti’nin, İbn Haldun tarafından yapılan, devlet sınıflandırmasında nereye konuşlanacağı, gerekçeli bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca, devletin ve devlet yöneticilerinin özelliklerine, devleti meydana getiren, maddi ve manevi unsurlara, yer verilmiştir. Devletin fonksiyonları ele alınmıştır. İbn Haldun’un, toplum ve devlet aşamalarının, dönüşüm süreci olarak adlandırılan, tavırlar nazariyesi incelenmiş ve Osmanlı Devleti’nin de bu bağlamda, ele alınması için düşünsel arka plan oluşturulmuştur. Üçüncü bölümde ise; bu çalışmada daha önceki çalışmalardan farklı olarak, Osmanlı Devleti’nin, kuruluş ve yıkılış sürecini beş tavır dönemi kapsamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin mevcut dönemselleştirmelerin aksine, İbn Haldun’un, beş tavır aşaması dikkate alınarak döngüsel bir tarih anlayışı çerçevesinde, olayların analiz edilmesi hedeflenmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: Asabiyet, Umran İlmi, Tavırlar Nazariyesi, Osmanlı Devleti.

2022, 124 sayfa

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

EVALUATION OF THE OTTOMAN STATE IN THE FRAMEWORK OF IBN HALDUN'S PERSPECTIVE OF UMRAN

ÖZLEM TORUN

SINOP UNIVERSITY INSTITUTE OF GRADUATE PROGRAMS
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION

SUPERVISOR: Asst. Prof. Dr. Candaş CAN

The Science of “Umran” of Ibn Khaldun contains a field of study that makes it possible to analyze the state, society, and socio-cultural structure. It was concluded that the *Asabiyyah Theory*, which is in the scope of Umran Science, is an effective social dynamic in the establishment and collapse of states. In this context, it was determined in the first part of the present study that the concept of *asabiyyah* in the field of Umran Science is an ontological element creating a state and containing many other factors. The transformation process of *asabiyyah* into a state is discussed in the second part. State theories were examined and in the context of Ibn Khaldun, the types of state were classified in two groups as *Nakıs Mulk* (state) and *Tabi Mulk* (state), it was determined where the Ottoman State would be placed in the state classification made by Ibn Khaldun with some justifications in the third part of this study. the characteristics of the state and state administrators, the material and spiritual elements that make up the state are also given place in this part along with the functions of the state. The theory of attitudes of Ibn Khaldun, which is called the transformation process of society and state steps, was examined and an intellectual background was created to discuss the Ottoman State in this context. In the third part; In this study, unlike previous studies, the purpose was to evaluate the establishment and collapse of the Ottoman State in the scope of *five attitude periods*. In this context, contrary to the current periodization of the Ottoman State, the aim was to analyze the events in the framework of a cyclical understanding of history by considering the *five attitude steps* of Ibn Khaldun.

KEYWORDS: *Asabiyyah*, the Science of Umran, Attitudes Theory, Ottoman State.

2022,124 page

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam sırasında bilgi ve deneyimlerini benden esirgemeyen kıymetli danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Candaş CAN'a, tez süresi boyunca benden manevi desteğini esirgemeyen kuzenim Fatma TORUN'a ve biricik annem Pamuk TORUN'a teşekkürü borç bilirim.

Özlem TORUN

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
1.İBN HALDUN'DA ASABİYET KAVRAMI VE UMRAN İLMİ.....	6
1.1. İbn Haldun'un Düşüncelerini Oluşturan Kültürel Ortam	6
1.1.1. 14.yy'da Kuzey Afrika'da Siyasi Durum	8
1.1.2. 14. yy'da Ortadoğu'da ve Anadolu'da Siyasi Durum	10
1.2. İbn Haldun'un Siyasetçi Kişiliği ve Devlet İçindeki Görevleri	13
1.3. Asabiyet Kavramı	15
1.4. Umran ve Umranın Aşamaları.....	20
1.4.1.Bedevi Umran ve Toplumsal İlişkiler	29
1.4.2. Hadari Umran ve Toplumsal İlişkiler.....	32
1.5. Umran İlmî ve Din.....	35
1.6. Umrandaki Meydana Gelen İlmî Faaliyetler	37
2. İBN HALDUN'UN DEVLET KURAMI	38
2.1. Devletin Tanımı	38

2.2. Devletin Amacı.....	42
2.3. Devleti Meydana Getiren Unsurlar.....	46
2.3.1 Maddi Unsurlar.....	46
2.3.2. Manevi Unsurlar	54
2.4. Devletin Fonksiyonları	58
2.5. Devlet Yöneticisinde Bulunması ve Bulunmaması Gereken Özellikler	66
2.6. Devletin Çöküşüne Neden Olan Faktörler.....	68
2.7. Devletin Çöküşünü Geciktiren Faktörler.....	70
2.8. Devlet ve Toplum İlişkilerinin Geçirdiği Beş Önemli Siyasi Aşama	71
3.OSMANLI DEVLETİ’NİN UMRAN İLMİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	76
3.1. Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Aşamasında Asabiyetin Etkisi ve Önemi.....	76
3.2. Osmanlı Devletinin Kurulmasında Etkili Olan İklim ve Sosyo-politik Durum	77
3.3. İbn Haldun’un Beş Tavr Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti’nin İncelenmesi..	79
3.3.1.Osmanlı Devleti’nde Zafer, Galibiyet ve İstila Dönemi.....	80
3.3.2. Osmanlı Devleti’nde İstibdat ve İnfiltrat Dönemi	84
3.3.3.Osmanlı Devleti’nde Dinlenme ve Rahatlık Dönemi.....	90
3.3.4. Osmanlı Devleti’nde Kanaat ve Barış Dönemi	94
3.3.5.Osmanlı Devleti’nde İsrar Dönemi.....	95
SONUÇ	100
KAYNAKÇA.....	105
ÖZGEÇMİŞ	112

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: İbn Haldun Döneminde, Kuzey Afrika'daki Devletlerin Haritası	10
Şekil 2: Devlet ve Toplum İlişkilerinin Geçirdiği Beş Önemli Devre (Tavırlar Nazariyesi)	72

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1: Umran İlminin Konuları.....	28
Tablo 2: Bedevi Toplulukların Gruplandırılması	29

KISALTMALAR

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör

H.: Hicri

Haz.: Hazırlayan

İ.İ.T.İ.A: İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi

İ SAM: İslami Araştırmalar Merkezi

Thk.: Tahkik

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Vb.: Ve benzeri

Vd.: Ve Diğerleri

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yıkılış sürecine dair birçok dönemselleştirilmelerde bulunulmuş ve bu bağlamda birçok teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerden bazıları şunlardır: Herbert Adams Gibbons “etnik ve dini dönüşüm” modellemesinde bulunarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu temellendirmeye çalışmıştır. Bu model kapsamında, Osman Bey öncülüğünde, küçük bir Şaman azınlığın, Bizans sınırında bulunan Söğüt'e yerleşerek ve İslam'ı kabul ederek, Bizans çevresinde yaşayan Rum topluluklarla kaynaştığını ve böylece yeni bir ırk oluşturduğu iddia etmiştir. Ayrıca doğudan gelen Türk göçleriyle de Osman Bey himayesindeki beyliğin, genişlemeci ve istilacı bir devlet olma özelliği gösterdiğini savunmuştur. Ancak, Fuad Köprülü, Osmanlının kurulduğu dönemi ve şartları da göz önünde bulundurarak Gibbons'un etnik ve dini dönüşüm modellemesini ve Osmanlının yeni bir ırk olduğu düşüncesini reddetmiştir. Köprülü, Osmanlı kelimesinden kastedilenin ırk değil, siyasi bir niteleme olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Köprülü, sosyo-politik açıdan Osmanlıların, devlet olmaya giden süreçte, Anadolu'da kurulmuş olan bir önceki devletin “uç” uzantıları olduğunu ve mevcut dönemin kültüründen etkilendiğini belirtmiştir.¹

Osmanlının kuruluşuna dair bir diğer önemli tez ise Paul Wittek tarafından ortaya atılmıştır. Wittek, “gaza” teorisi kapsamında, Osmanlı'nın kuruluşunu ve hükümdarlığını, Anadolu'daki, Osmanlı öncesi Türk akınlarıyla ilişkilendirmiş ve cihada hazır bir topluluk bulunmasının, Bizans çevresinde konuşlanmış olan Osmanlı Beyliğine, siyasi olarak avantaj sağladığını belirtmiştir. Kısaca, Osmanlı öncesinde Bizans ve Anadolu'nun diğer uç bölgelerinde bulunan Türk akıncılarının, fütihat hareketi sayesinde fetihler gerçekleştirildiği düşüncesi, Wittek'in, Osmanlının kuruluşunu temellendirmedeki başlıca argümanlarından biri olmuştur. Wittek, gaza teorisi bağlamında Osmanlının, dini değerler temelinde teşkilatlandığını ve fethedilen toprakların da gaza faaliyetlerine katılan topluluklar tarafından inşa edildiğini savunmuştur.² Ancak Wittek'in gaza teorisi, R.C. Jennings tarafından, dönemin siyasi

¹ Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, haz. Orhan Köprülü (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 43-51.

² Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş (İstanbul: Pencere Yayınları, 2017), 48.

şartları ve toplumsal durumları da göz önüne alınarak eleştirilmiştir. Jennings, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, Osmanlıların, zaman zaman Sırp, Bulgar ve Bizans askerlerinin desteğiyle, Anadolu beylikleri üzerinde tahakküm kurmaya çalışmasını gaza teorisiyle çelişen bir durum olduğunu belirtmiştir.³ Wittek'in gaza tezi, Jennins tarafından eleştirilmiş olsa da bu teori, fetih ve cihad faaliyetlerini ön plana çıkarması hasebiyle, Halil İnalcık tarafından benimsenmiş, Osmanlının kuruluşu, gelişmesi ve hatta dönemlere ayrılması bakımından önem arz etmiştir.⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluş tartışmalarının yanı sıra, devletin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı olaylar, geleneksel ve modern düşünürler tarafından dönemselleştirmeye çalışılmıştır. Geleneksel düşünürlerden Kâtip Çelebi, Osmanlı Devletinde meydana gelen olayları, organizmacı bir yaklaşımla ele almış ve bu bağlamda, Osmanlı Devletinin kuruluş ve yıkılış sürecini; büyüme, gelişme ve çöküş olarak üç döneme ayırmıştır.⁵ Modern düşünürlerden Kemal Karpat ise, Osmanlı Devletini, Katip Çelebi gibi organizmacı bir yaklaşımla dönemsellemeye tabi tutmak yerine, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen, içtimai ilişkilerdeki ve ekonomideki değişimi göz önünde bulundurarak, determinist bir yaklaşımla Osmanlı tarihini dönemlere ayırmıştır. Karpat'a göre, bu dönemler, “a) Uç beyleri dönemi (1299-1402), b) Merkezi yarı-feodal dönem (1421-1596), c) Taşrada özerklik ve ayanlar (1603-1789) ve d) Ulus devlet olma dönemi (1808- 1918)” olarak dörde ayrılmıştır.⁶

Tüm bu görüşler incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve yıkılışı arasında geçen süreçteki olaylarla ilgili net bir dönemselleştirme yapılmaya çalışıldığı görülmüştür. Ancak Osmanlının, dönemselleştirilmesine yönelik yapılan bu açıklamaların yeterli ve tatmin edici olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu nedenle, bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin, kuruluş ve yıkılış süreci arasında yaşanan olaylar, İbn Haldun'un tarih metodolojisinde yer alan “umran” ilmi bağlamında ele alınmıştır. İbn

³ R. C. Jennings, “Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler”, çev. Salih Pay, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 663.

⁴ Halil İnalcık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 51 (Kasım, Aralık, Ocak 2009-10), 15.

⁵ Ümit Hassan- Turan Dursun, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008),154.

⁶ Cumali Bozpınar, “Kemal Karpat ve Osmanlı Tarihinin Dönemlendirilmesi”, *Akademik Düşünce Dergisi* 2 (Güz 2020), 19.

Haldun'un tarih metodolojisi incelendiğinde ise düşünürün; devlet-toplum ilişkilerini, tarihsel süreç içerisinde neden-sonuç kapsamında ele alması, iktisadi faaliyetlerin insan üzerindeki etkisi ve insanın çevre üzerindeki etkisine dair yorumları, determinist düşünce tarafından, toplum-siyaset ilişkilerinde psikolojik unsurlara etki eden faktörlerin, maddi unsurlarla açıklanmasına yol açmış ve düşünürün determinist olduğu yorumlarına neden olmuştur.⁷ Ayrıca düşünürün, devlet-toplum ilişkilerinin geçirdiği değişimi, üç nesil (büyüme, gelişme ve çökme) olarak sınıflandırmaya tabi tutması, organizmacı düşünce tarafından, net bir dönemsellemeye yapıldığı algısına yol açmıştır. Ancak, İbn Haldun'un tarih metodu incelendiğinde, organizmacı görüşün, net dönem algısının, düşünürün kastettiği dönem algısından farklı olduğu görülmektedir. Çünkü İbn Haldun, devlet-toplum ilişkilerini incelerken, sabit bir oluş ve dönemsellemenin dışına çıkmaktadır. Düşünür, sürekli bir oluştan yani döngüsellikten bahsetmektedir. Bu bağlamda düşünürün, büyüme, gelişme ve çöküş gibi durumları, toplum ve devletin hal değişikliğini anlatmak için kullandığı anlaşılmaktadır.⁸

Kısaca İbn Haldun, devlet-toplum ilişkilerine dair düşüncelerini, determinizmde olduğu gibi sadece maddi olgular üzerinden temellendirmek yerine, manevi olguları da ön plana çıkaran yönüyle determinist düşünceden ayrılmaktadır. Düşünür, aynı zamanda tarihsel süreçleri döngüsellığe tabi tutması yönüyle de organizmacı görüşten ayrılmaktadır. Bu bağlamda İbn Haldun, tarihi süreçteki devlet-toplum ilişkilerini anlamak için umran ilmini kurmuş ve kendi kurmuş olduğu umran ilmi vasıtasıyla, devletlerin kuruluş ve yıkılış sürecini analiz etmiştir. Bu çalışmanın amacı; umran ilmi kapsamında yer alan, asabiyet ve tavırlar nazariyesi çerçevesinde; Osmanlı Devleti'ni net bir dönemsellemeye tabi tutmadan, tarihsel süreçleri döngüsel olarak analiz etmektir. Bu çalışmada ilk bölümünde asabiyet kavramı açıklanmış ve kaynak olarak başlıca, Süleyman Uludağ'ın hazırlamış olduğu İbn Haldun'un "Mukaddime" (2018) adlı eserinden, ayrıca Ahmet Arslan'ın "İbn Haldun" (2017) eserinden ve Kamuran Gökdağ'ın "İktidar Teleolojisi-İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet" (2019) eserinden istifade edilmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ise Halil İnalıcık'ın dört ciltlik eseri olan, "Devlet-i Aliyye-Osmanlı Üzerine Araştırmalar" (2018,

⁷ Ümit Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 125-127.

⁸ Dursun- Hassan, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, 38-47.

2020, 2021) eserinden, Kasım Şulul'un, "İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti" (2017) adlı eserinden ve bu alanda yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinden ve ilgili makalelerden yararlanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, İbn Haldun'un umran ilminin arka planını oluşturan genel çerçeve ele alınmıştır. Düşünürle çağdaş olan, Osmanlı Beyliğinin ve Kuzey Afrika'daki ülkelerin (Fas, Tunus ve Cezayir, Memluklerin, siyasi tarihleri hakkında bilgi verilmiştir. Asabiyet ve asabiyyetin özellikleri, umran ilminin konuları ve kapsamı hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

İkinci bölümde ise, İbn Haldun'a göre devletin tanımına ve devlet türlerine yer verilmiştir. Ayrıca İbn Haldun çerçevesinde, devletin amacı ve fonksiyonları açıklanmış, bir devlette bulunması gereken ve bulunmaması gereken özelliklere yer verilmiş, devlet yöneticilerin uyması gereken kurallara değinilmiş ve devletin varlığının devamı ve devletin çöküşüne dair tespitlere yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, asabiyet kavramı, Osmanlı Devleti'yle ilişkili olarak açıklanmıştır. Asabiyyetin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda nasıl bir işleve sahip olduğu anlatılmıştır. İbn Haldun'un umran ilminde etkili bir faktör olan iklim(coğrafya), kapsamında Osmanlı Devleti'nin kurulduğu bölge tarif edilmiştir. Son olarak da Osmanlı Devleti tavırlar nazariyesi (Zafer, Galibiyet ve İstila Dönemi, İstibdat ve İnfirad Dönemi, Dinlenme ve Rahatlık dönemi, Kanaat ve Barış Dönemi, İsrar Dönemi) kapsamında analiz edilmiştir.

Çalışma sonucunda şu sorulara cevap aranmıştır.

- ✓ Umran ilmini oluşturan arka plan ve amiller nelerdir?
- ✓ Umran ilminin kapsamı nedir?
- ✓ Asabiyet nedir?
- ✓ Asabiyyetin amacı nedir?
- ✓ Asabiyet, tarihsel süreç içinde, devlet-toplum ilişkilerinde nasıl bir işleve sahip olmuştur?
- ✓ Beş tavır dönemi nedir, devletler bu dönemlerden nasıl geçer?
- ✓ Devlet nedir, nasıl meydana gelir ve devlet çeşitleri nelerdir?
- ✓ Asabiyet, Osmanlı devletinde nasıl gerçekleşmiştir?
- ✓ Beş tavır dönemi, Osmanlı Devleti'nde nasıl tezahür etmiştir?

Çalışma, nitel araştırma yöntemi ve literatür araştırması tekniği ile gerçekleştirilmiştir. İlk olarak umran ilminin kapsamına dair kuramsal çerçeve meydana getirilerek; asabiyet, devlet, beş tavır kavramları hakkında literatür araştırması yapılmış sonrasında ise, Osmanlı Devleti'nin incelenmesine yönelik kaynak taraması yapılmıştır.

Bu çalışmayla, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süredeki olaylar İbn Haldun'un umran ilmi çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda beş tavır döneminde gerçekleşen olaylarla, Osmanlı Devleti'nin, içinden geçtiği süreçler ilişkilendirilmiş ve önemli olduğu düşünülen siyasi, toplumsal ve ekonomik olayın analiz edilmesi hedeflenmiştir.

1.İBN HALDUN'DA ASABİYET KAVRAMI VE UMRAN İLMİ

1.1. İbn Haldun'un Düşüncelerini Oluşturan Kültürel Ortam

İbn Haldun yetişme döneminde, farklı hocalardan rasyonel ve dini alanda eğitim almış ve kendini çok iyi yetiştirmiş bir âlimdir. Eğitim süreci kısaca ele alındığında; İbn Haldun, eğitim hayatına ilk olarak Kur'an'ı Kerim'i öğrenmekle başlamıştır. Çocukluk çağında kıraat alanında, Ebu Şureyh, Şeyh Ebu Ahmed Zevavi ve Muhammed B. Said adlı hocalarının da desteğini alarak Kuran'ı Kerim'i ezberlemiştir. Kur'an ilminde sadece ezberle yetinmeyen İbn Haldun, mushaf yazım eğitimi de almış, imla öğrenmiştir. İbn Haldun, Kur'an ve kıraat eğitiminin etkisiyle, tefsir ilmini ileri düzeyde öğrenmiş ve böylece edindiği bilgiler ışığında "umran" ilmini kurmuştur. Tefsiri, mucidi olduğu umran ilmini anlamada ve yorumlamada kullanmıştır. Kendi düşünce sistemini ayetler vasıtasıyla açıklama yoluna gitmiştir. Hadis ilminde ise düşünür; Sahih ve Müslim'in kaynaklarındaki tarih ve olayların meydana geliş sürecini analiz edecek bilgi donanımı sayesinde, tarihi olayları aktarma hususunda daha dikkatli olmuş hem kendi döneminde hem de kendisinden önceki dönemlerde gerçekleşen olayları, neden-sonuç bağlamı içinde ele almıştır. Tunus'ta aldığı hadis ilmiyle yetinmeyen İbn Haldun, Mağrip görevinde de farklı âlimlerden ders almıştır. Fıkıh ilminde; Muhammed b. Said, Muhammed b. Cabir b. Sultan gibi dönemin ünlü hocalarından İslam hukuku dersleri almıştır. Aldığı bu hukuk eğitimi sayesinde İbn Haldun, çeşitli devletlerde kadı ve müftü olduğu sıralarda, davalarda verdiği kararlarla ve adaletli davranmasıyla adından sıkça söz ettirmiştir. Bu bağlamda kendisi, Mısır'da bulunduğu sırada, fıkıh hocalığı ve Maliki mezhebinin baş kadılığını yapmıştır. Kelam ilmi söz konusu olduğunda ise İbn Haldun, bu alanda da donanıma sahip olduğunu yaptığı yorumlarla kanıtlamıştır. Aldığı felsefe eğitiminin neticesinde, birçok felsefeciyi eleştirmiştir. Felsefecilerin ve kelimcilerin gerçek hayatta vuku bulmayan yorumlarına muhalefet etmiştir. Bunun nedeni, kendisinden önceki birçok düşünürün bilgi tasavvurunun, gerçekte var olmayan şeyleri idealize etmiş olmasıdır. Yani, İbn Haldun öncesi düşünürler, devlet ve topluma dair hep olması gereken üzerine akıl yürütmüştür. Oysa düşünürün bilgi tasavvurunda

olması gereken değil, olan ele alınmalıdır ve buradan yola çıkarak bir neticeye varılmalıdır, kurgusallık ona göre gerçeği yansıtmamaktadır.⁹

Rasyonel ilimler kapsamında İbn Haldun, mantık coğrafya, matematik, geometri ve tarih alanında kendini geliştirmiştir. Mantık alanında almış olduğu eğitim sayesinde; maddenin ya da cisimlerin şekline ve görünüşüne özen gösterip, anlamına önem verilmemesini diğer bir deyişle mananın geri plana atılmasını kabul edilmez olarak görmüştür. Ona göre; bir nesne, görünüşten, anlamda, biçimden önemlidir. İbn Haldun, devleti somutlaştırırken, buradan yola çıkarak madde olarak nitelendirilebilecek şeyin topluma, suret olarak nitelenen şeyin ise devlete karşılık geldiği kanaatine varır. Düşünür, buradan hareketle, umran ilmi ve devlet tanımını, madde-mana ikilisi üzerinden konuşlandırmıştır. Coğrafya ilmi kapsamında ise; düşünür, bu ilim sayesinde iklimin, havanın ve tabiattaki döngüsel koşulların insanlar üzerinde etkili olduğu sonucuna varmıştır. Düşünür yine kendi kurduğu umran ilminde, toplum çözümlemesi yaparken yaşanan coğrafyanın, iklim ve su, vb. faktörlerin de insan faaliyetleri üzerinde belirleyici olduğu görüşünü benimsemiştir. Coğrafyaya yönelik bu yaklaşımıyla ve coğrafya bilgisi sayesinde yaşanan bölge ve iklimin, siyaset ve medeniyetle olan ilişkisini açıklamıştır. Düşünür, matematik ve geometri alanına ise, ayrı bir imtina göstermiştir. Sayılar ve sayıların ifade ettiği anlamın bilinmesi, düşünüre göre, analitik düşünceyi kolaylaştırmaktadır. Geometriyi de ileri derecede bilen düşünür, devlet idaresinde yer aldığı görevlerden bazıları da mali, vergi ve muhasebeyle işlemleriyle alakalı olduğu için sayısal ilimlerden istifade etmiştir. Bu görevleri icra ederken de aldığı eğitimin kalitesini idari işlemlerine yansıtmıştır. Hesaplama işlemlerinin, devlet içinde önemli bir yeri olduğunu vurgulamış, bu görevi icra eden kişilerin zeki kimseler olduğunu söylemiştir.¹⁰

Tarih ilmine geldiğimizde ise İbn Haldun; sosyal bilimler içerisinde bu alana geniş yer vermiştir. Düşünür, toplumsal gerçeklerin aslına uygun analiz edilmesi ve böylece olayların doğru kronolojiye göre sıralanması gerektiğini belirtmiştir. Hadis ilminde önemseddiği olayların aktarımındaki hakikat vurgusuna, tarihi olayların ve toplumsal olayların çözümülenmesi konusunda da özen göstermiştir. Tarihsel süreç içinde olayların

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 56-60.

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 67-70.

meydana geliş şekli, sebebi, toplumlardaki benzer olaylar ve farklılıkların değerlendirilmesi ve bu bağlamda tarih ilminin de önemini ortaya koymaya çalışmıştır.¹¹

İbn Haldun, Tunus'ta, refah seviyesi yüksek toplumsal şartlar ve imkânlar dâhilinde, verimli bir eğitim sürecinden geçmiştir. Düşünürün daha sonraki yaşamında da bu bilgi birikimi, kendini devletin farklı kademelerinde göstermiştir. Düşünürün, Tunus'ta başlayan ilim yolculuğu, anne ve babasını veba hastalığından kaybedene dek devam etmiştir. Düşünür, ebeveynlerinin vefatından sonra Tunus'tan ayrılmış, Fas'a gitmiş ve burada, hayatının devlet kademesindeki ilk görevi olan damga memurluğuna başlamıştır. Farklı devletlerde farklı mevkilerde bulunan İbn Haldun, her gittiği yerde devlet görevlerinin yanı sıra ilmi faaliyetlerini de sürdürmüştür.¹²

1.1.1. 14.yy'da Kuzey Afrika'da Siyasi Durum

İbn Haldun'un yaşadığı dönemde Kuzey Afrika'nın demografik yapısı; Hicazlılar, Mısırlılar, Akdeniz kıyısına yakın bölgede yaşayan Bedeviler ve bir kısmı çölde olmak üzere şehirlerde yaşayan Berberilerden oluşmaktadır. Bu dört farklı grubu tek çatı altında birleştirip, himaye etmeyi başaran devlet ise Muvahhidler olmuştur. Ancak, Muvahhid devletinin yıkılması sonucunda; Kuzey Afrika'da kıtlık, yoksulluk, isyanlar ve toplumsal kargaşa meydana gelmiştir. İnsanların Kuzey Afrika'nın sahile yakın yerlerinden iç kesimlerine yerleşmeleri nedeniyle, uygarlık merkezi haline gelen çoğu şehir harabeye dönüşmüştür. Muvahhidlerin yıkılmasıyla bu bölgede, üç yeni devlet kurulmuştur. Bunlar, Hafsiler (Tunus), Orta Mağrib bölgesinde Tilemsan Krallığı-Abdülvadiler (Cezayir) ve Meriniler (Fas)'dir.¹³

Bu dönemdeki şehirlerin ve devletlerin siyasi konumları ise şöyledir; Endülüs'ün egemenliği altında bulunan Tuleytule, Kurtuba ve İşbilye gibi şehirler, İspanyolların eline geçmiştir. Buradaki halkın büyük çoğunluğu Mağrip ve Marekeş'e gitmiştir. Endülüs'ün güney kısmında Müslümanlara az bir yer kalmıştır. Burada hüküm süren

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 77.

¹² Sezgin Kızılcıkelik, *Sosyoloji Tarihi 1* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 1/32-33.

¹³ Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler V* (İstanbul: Kafka Yayınları, 2019), 5/427.

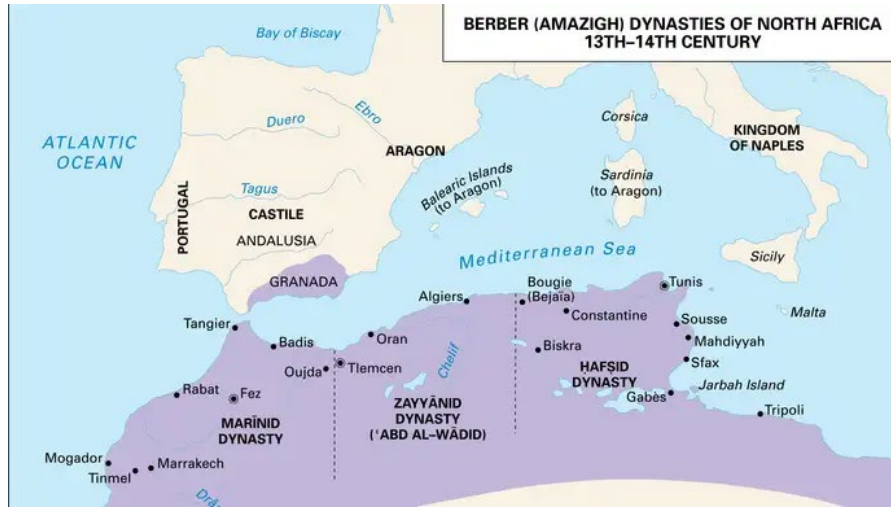
devlet ise Nasrilerdir.¹⁴ Başkenti Tilemsan olan Abdülvadi'ler, batısında Meriniler'in başkenti Fas, doğusunda ise Hafsilerin hükümlanlık yaptığı iki bölge arasında sıkışıp kalmış ve çevre hanedanlıklar tarafından egemenliği sürekli tehdit altında kalmıştır. Komşu devletler tarafından sürekli kuşatma altına alınan ve bulunduğı çevrede en güçsüz konumda olan Abdülvadiler, dışarıdan gelen saldırılara daha fazla dayanamayıp yıkılmıştır. Hafsiler ve Meriniler ise, Abdülvadiler'e nazaran siyasal ortamının istikrarını devam ettirmiştir. Bu iki hanedanlık içinde de zaman zaman taht kavgaları ve siyasi çatışmaların meydana gelmesi coğrafya gereğı kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir. Ülke topraklarının bir bütün olarak yönetilmemesi, çok başlı yönetimin ve çok fazla bölünmüş toprak yapılanması nedeniyle merkezi otorite olmaması, istikrarsız bir siyasal coğrafyanın varlığını meydana getirmiştir. Merkez ve çevre arasındaki bu kopuklukların yanı sıra, devlet yönetiminde hükümdarları vesayeti altına alan hacip ve vezirlerin etkinlik göstermesi; devleti çıkmaza sokmakta, devlette iç karışıklık çıkmasına da neden olmaktadır.¹⁵

Merini ve Hafsi devletleri arasındaki çatışmalara ve bu devletlerin kendi içindeki çatışmalara örnek verecek olursak; Merini hükümdarı Ebu Hasan, tahtı ele geçirince genişleme politikası izlemiş ve bu kapsamda çevre devletler üzerine harekâta başlamıştır. Cezayir'de, Tilemsan'ı ele geçirerek Abdülvadi iktidarına son vermiştir. Daha sonra Konstantiniye'ye yürümüş ve Hafsi yöneticileri Fas'a sürmüştür. Merinilerin siyasal alandaki bu faaliyetlerinden iki yıl sonra, ülke içinde çıkan halk ayaklanmasıyla ve kabilelerin isyan etmesiyle, Mağrip'te kısa süreli sağlanan siyasal istikrar ve birlik bozulmuştur. Yaşanılan bu olaylardan sonra, bölgede güç dengesi, Hafsilerin lehine olmuştur. Bölgede güçlenen Hafsi hükümdar Ebu İnan, Cezayir, Fas, Tilemsan, Bicaye ve Konstantin'de egemenliğini pekiştirmiştir. Ancak, Ebu İnan'ında vefatıyla, Ebu İnan öncesi meydana gelen iktidar mücadeleleri, Ebu İnan sonrasında da varlığını sürdürmüş ve devam etmiştir.¹⁶

¹⁴ Sati el-Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 59.

¹⁵ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 60-61.

¹⁶ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 62-63.

Şekil 1: İbn Haldun Döneminde, Kuzey Afrika'daki Devletlerin Haritası¹⁷

Genel bir değerlendirme yapıldığında, iktidarını din üzerinden meşruluğa kavuşturan Muvahhid'lerin varisi olan diğer üç devlet (Merini, Hafsi ve Abdülvadiler), toplumu birleştirici bir ideoloji ya da inanç birliği ortaya koyamadıkları için, hükümlanlık anlayışları salt bir iktidara sahip olmakla sınırlı kalmıştır.¹⁸ Hem kabileleri birleştirici bir üst otorite tayin edilememiş hem de diğer hanedanlıklarla yapılan savaşlar sonrasındaki antlaşmalar ve barış, kısa süre kalıcı olmuştur. Kuzey Afrika'da, İbn Haldun dönemindeki bu olaylar incelendiğinde, kabile ve kabilesel yapılanmaların tam anlamıyla nitelikli bir devlet özelliği sergilemediği anlaşılmaktadır.¹⁹

1.1.2. 14. Yüzyılda Ortadoğu'da ve Anadolu'da Siyasi Durum

Anadolu'daki siyasi durum incelendiğinde; 14.yüzyılda, Timur'un istilasından önce, Anadolu'da beylikler dönemi yaşandığı görülmektedir. Bu yüzyılda, Anadolu'nun orta kısmında Karamanoğulları Beyliği bulunmaktadır. Karamanoğulları Beyliği, Anadolu'nun doğusundaki ve orta kısmına karşılık gelen Eretna Beyliği ve Danişment topraklarını kendine katmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise, Karakoyunlular ve Karakoyunlularla yaptığı mücadeleyi kaybeden Akkoyunlular bulunmaktadır. Bu

¹⁷ Encyclopedia Britannica, Inc., *Berber (Amazigh) dynasties of North Africa, 13th–14th century*. (Erişim 8 Ocak 2022).

¹⁸ Allen James Fromherz, *İbn Haldun Hayatı ve Dönemi*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 36.

¹⁹ Yves Lacoste, *İbni Haldun Tarih Biliminin Doğuşu*, çev. Mehmet Sert (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 43.

beyliğin egemen olduğu vilayetler ise, Kayseri ve Sivas topraklarıdır. Maraş ve çevresinde Dulkadiroğulları, Bağdat'ta Celayirli Ahmet, Batı Anadolu'da Aydınogulları Beyliğı, Karesi Beyliğı, Menteşogulları Beyliğı bulunmaktadır. Kuzey'de ise Trabzon Rum İmparatorluğu, Canik Beyliğı ve Candaroğulları Beyliğı bulunmaktadır. Marmara topraklarında ise, Bizans İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu'na komşu olan Osmanogulları Beyliğı bulunmaktadır.²⁰ Beyliklerin bir çatı altında toplanması ve Anadolu'da siyasi birliğı sağlama, Yıldırım Bayezid dönemine denk gelmektedir.²¹

Bulunduğı jeostratejik konum gereğı Osmanogulları gerek Bizans'a yakınlığı gerekse Anadolu'daki birçok beyliğı kendi bünyesine katması nedeniyle, kendini daha da güçlendirmiştir. Çevresindeki beyliklere nazaran daha güçlü politikalar geliştiren Osmanogulları'nın, yaptığı fetihler daha kalıcı olmuştur. Anadolu'da, siyasi birliğın sağlaması yönünde büyük yol kat edilmesine rağmen, Timur ile yapılan Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid mağlup olmuştur. Devlet olmayı başaran Osmanogulları yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Yıldırım'dan sonraki bu süreci fırsat bilen beylikler, toprak bölüşmeye başlamıştır. Beylikler arasında bölüşülen topraklar, Çelebi Mehmet döneminde yeniden bir bütün haline getirilmiştir. Kısa süreli yaşanan bu krizden sonra Osmanlı Devleti, yönünü Avrupa'ya çevirmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun yavaş yavaş çöktüğü bu dönemde hem Haçlılardan gelen hem de Bizans'tan gelen saldırıları Osmanlı Devleti geri püskürtmüş, Trakya, Sırbistan ve Bulgaristan'ı almıştır. 1396 yılında Niğbolu Savaşıyla, Balkanlarda güç kazanan Osmanlı Devleti, Bizans'ı tehdit eder konuma gelmiştir.²²

Ortadoğu'daki devletlere bakıldığında; Mısır, Suriye, Diyarbakır ve Yemen civarında 11.-15.yüzyılları arasında, Kürt ve Türk yöneticilerden oluşan Eyyubiler hüküm sürmüştür.²³ Eyyubilerin yanı sıra, Suriye, Hicaz ve Mısır'ı da içine alan kapsamlı bir coğrafyayı yönetimi altında bulunduran bir diğer devlet ise Memluklerdir. Memlukler

²⁰ Saadettin Baştürk, "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", *History Studies*, 2/Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 15.

²¹ Baştürk, "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", 16.

²² Lacoste, *İbni Haldun Tarih Biliminin Doğuşu*, 29.

²³ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 293.

bölgedeki, Fas, Tunus, Cezayir gibi diğer devletlerle kıyaslandığında, siyasi ortamı daha istikrarlı bir durumdadır. Memluklerde, sultanların vefatından sonra herhangi bir siyasal ayaklanma ya da iç karışıklık durumu meydana gelse bile, bu durum kısa süreli olmakta ve halka yansımadan saray içinde çözüme kavuşturulmaktadır. Böylece devletin içinde, yönetimden kaynaklı sorunların, halka tesir ederek geniş çaplı olaylara sebebiyet verilmesinin önüne geçilmiş olmaktadır. Mısır'daki bu istikrarlı döneme şahit olan İbn Haldun, burada yirmi dört yılını geçirmiş, hocalık ve kadılık görevlerini icra etmiştir.²⁴ 1250-1517 yılları arasında hüküm süren Memluk yönetimi altında görev yapan düşünür, buradaki yönetimin çoğu bölge yönetiminden farklı olduğunu söylemiştir. Ayrıca, büyük bir toprak parçasını yönetmek durumunda olan Memlukler, devlet olarak, etnik bağlamda ikiye ayrılmaktadır. Burci ve Bahri olarak ikiye ayrılan Memluklerden, Burci Memlukler Çerkes Memluklerdir, Bahri Memlukler ise Türk Memlukleridir.²⁵

1260 yılında Calut Savaşı ile Moğollar karşısında Suriye'yi savunan Memlukler, Suriye'deki bağımsız prensliğin sonuncusunu da kendilerine katmıştır. Haçlıları yenilgiye uğratarak, 1291 yılına dek devletlerinin sınırını Fırat'ın yukarısına ve Ermenistan sınırına kadar genişletmişlerdir. Nihayetinde Memlukler, Mısır'la Suriye'yi, Osmanlı bu bölgeyi fethedinceye kadar yönetmiştir.²⁶ İbn Haldun, tarihte yaşanan bu olaylardan yola çıkarak ve döneminin siyasal koşullarına bakarak, devlet içinde ve devletlerarasında siyasi istikrarın inişli-çıkışlı bir süreç işlediği sonucuna ulaşmıştır. Bir yandan Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan Timur, diğer taraftan Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra Anadolu'da siyasi birliği sağlamak isteyen Osmanlı Devleti arasında çekişmeler yaşanmıştır. Asya'da istilalara başlayan Timur, Çin'den itibaren, Irak, sonrasında Suriye ve Anadolu beyliklerine işgalini ilerletmiştir. Birçok devleti zarara uğratan Timur'un istilaları, bu döneme damgasını vurmuştur. Timur'un ölümüyle ise, ele geçirdiği topraklar, Timur'un varisleri arasında paylaşılmıştır.²⁷

²⁴ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 67.

²⁵ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, 294-296.

²⁶ Ira M. Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla* (1997), çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1/482.

²⁷ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 69.

1.2. İbn Haldun'un Siyasetçi Kişiliği ve Devlet İçindeki Görevleri

İbn Haldun, vezirlikten kadılığa, bürokratlardan müderrisliğe çeşitli devlet görevlerinde yer almıştır.²⁸ Sırasıyla; Tunus'ta bulunduğu yıllarda, Hafsi Hükümdarı Ebu İnan zamanında, Alame yazıcılığı yani mühürlükte bulunmuştur. Bu görevle İbn Haldun, ilk kez devlet dairesinde hizmette bulunmuştur. 1352 yılında, Konstantiniye sultanı Ebu Zeyd ve Tunus Hükümdarının veziri Tafragin arasındaki savaş nedeniyle İbn Haldun, Biskra şehrine göç etmiştir.²⁹ Fas'ta, Merini sultanı Ebu İnanla görüşen İbn Haldun, Sultan tarafından kâtip(sekreter) olarak atanmıştır.³⁰ Düşünür burada, aynı zamanda Ebu İnan tarafından ilim meclislerine davet edilerek, âlimlerin toplandığı kurula ataması gerçekleştirilmiştir.³¹ Burada İbn Haldun, diğer şehirlerden gelen âlimlerle görüşmüş ve onlardan ilmi anlamda faydalanmıştır.³² Ebu İnan'ın ölümünden sonra, Ebu Salim'in iktidara gelmesini isteyen İbn Haldun, eski görevine iade edilirken aynı zamanda Ebu Salim'in sır kâtipi olmuştur.³³ Öte yandan, Merini Hanedanlığı kurucusu, Yakup b. Abdulhak'ın oğullarının tahttan uzaklaştırılmasıyla, devlet yönetimi sıkıntıya girmiş, taht kavgaları ortaya çıkmıştır. İbn Haldun, çıkan bu kavgalardan sonra, yenilen Ebu Hasan'ın safından ayrılmış ve galibiyeti sağlayan Mansur safına geçmiş, Mansur'un kâtipliğini yapmıştır. Düşünür, 1359 yılında Ebu Salim tarafından yazı ve haber işlerinden sorumlu daire başkanı olmuştur. 1361 yılında ise adalet divanı ve denetimi görevini yürütmüştür.³⁴ Aynı zamanda İbn Haldun, yüksek mahkeme niteliğindeki Divan-ı Mezalim'de hâkimliğe layık görülmüştür.³⁵

Düşünür, 1365 yılında Bicaye'de bulunduğu sırada, hükümdar Ebu Abdullah'ın hacipliğini yapmıştır. Ebu Abdullah'ın ölümünden sonra düşünür, Bicaye'den

²⁸ Dursun- Hassan, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, 52.

²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 26.

³⁰ Dursun - Hassan, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, 53.

³¹ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, 264.

³² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 27.

³³ Dursun- Hassan, *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, 54, İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 29.

³⁴ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, 265.

³⁵ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 77.

ayrılmıştır.³⁶ Endülüs yıllarında ise; İbn Haldun, Kastilya Kralı tarafından elçilik görevinde başarılı olduğu için ödüllendirilmek istenmiştir. Ancak kendisi bu teklifi reddetmiştir.³⁷ Mağrip'te bulunduğu yıllarda ise; Endülüs'ten ayrılmasının ardından düşünür, Hafsilerin hükümlerine olduğu bu bölgedeki iç karışıklık çıkmasından dolayı Endülüs'e tekrar geri dönmüştür. İbn Haldun burada on yıl yaşamıştır. Bu süre zarfında düşünür, kısa dönemde olsa haciplik yapmış sonraki süreçte siyasetten geri çekilme kararı almıştır.³⁸

İbn Haldun, siyasetten çekilme kararı aldıktan sonra, devlet içindeki görevlerine ara vermeye başlamıştır. 1374 yılından itibaren İfrikya'da, Huneys Limanı'nda bir müddet kalmış,³⁹ sonrasında Selame Kalesi'ne geçmiştir. Siyaset hayatını bu aşamada nihayete erdirmiştir. Kalede kaldığı dönemde düşünür, kendini ilme adanmış ve düşüncelerini kayda geçirmeye başlamıştır.⁴⁰ İbn Haldun, burada Mukaddime'yi de yazmaya başlamıştır.⁴¹ Siyasette geçen sürenin ardından İbn Haldun, yaşının da verdiği tecrübe ve olgunlukla, Tilimsan ve İbn Selame şehirlerinde Kitab-ul İber'in ve Mukaddime'nin yazımına odaklanmıştır. Uzun yıllar doğduğu ve ayrı kaldığı şehre, Tunus'a sonunda dönmüştür.⁴²

1383 yılında İbn Haldun, siyasi hayatını tamamıyla sonlandırmış bir şekilde, önce Mısır'a gelmiştir. Memluklerin yönettiği Mısır'a yerleşmiştir. Talebelerden bir topluluk oluşturarak Ezher'de dersler vermiştir.⁴³ Daha sonra Maliki fıkıhı öğretme amacıyla görevlendirilmiştir. 1384 yılında dört mezhebin kadılığını temsil eden baş yargıçlık görevine atanmıştır. Bu görevi büyük bir titizlikle yerine getiren İbn Haldun, davalarda şehrin ileri gelenlerine ayrıcalıklı davranmayarak, davaları adil bir şekilde yürütmüş, kimsenin referanslı davranmasına izin verememiştir. Yaptığı ıslahatlar ve köklü değişiklikler nedeniyle hakkında fazla şikâyet olan İbn Haldun, bu görevden de

³⁶ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 80.

³⁷ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 79.

³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 37.

³⁹ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, s. 269

⁴⁰ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 86.

⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 39.

⁴² İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, 270-271.

⁴³ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, 272.

azledilmiştir. 1389 yılında Baybars Tekke'sine, sufilerin ve tarikat üyelerinin olduğu tekkeye atanmıştır. 1400 yılında Timur'un ortaya çıkışı ve Mısır'a ilerlediği haberini alan Mısır Sultanı Ferec, İbn Haldun ve onun gibi çoğu âlimle Timur'u durdurmak amacıyla sefere çıkmıştır. Ancak sultanın ordusu, Timur'un, Şam'ı ele geçirdiği haberini alınca Mısır'a geri dönmüştür.⁴⁴

İbn Haldun burada, Timur ile karşılaşmış ve kendisinden bölge coğrafyası hakkında bilgi isteyen Timur'a, bölgedeki devletler hakkında bilgi vermiştir. Timur'un faaliyetlerinden sultanı bilgilendiren İbn Haldun, daha sonra Şam'dan Mısır'a geri kaçmıştır. Bu süreçten sonra düşünür, üç kerede daha yargıçlık görevine getirilmiştir.⁴⁵ Genç yaşta siyasete atılmış olan düşünür, uzun yıllar devletin farklı kademelerinde görevde bulunmasından dolayı birçok alanda tecrübe kazanmıştır. Birçok devletin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreci ve olayları iyi kavramış, bu yönü, umran ilmini kurmasında etkili olmuştur.

1.3. Asabiyet Kavramı

Asabiyet, kelime anlamı olarak; “Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusudur.”⁴⁶ Fonksiyonel olarak ise; “Akrabalık bağı üzerine kurulu bir grubun bireylerini ancak grubu veya gruptaki bireyleri tehdit eden bir tehlike olduğunda açığa çıkıp keskinleşen fakat her zaman mevcut daimi bir bağla birbirine bağlayan ve bilinç ya da bilinçaltı şeklinde var olan toplumsal-psikolojik bir bağıdır.”⁴⁷

Aynı zamanda asabiyet, soy birliğinin⁴⁸ meydana getirdiği dayanışma duygusu,⁴⁹ içinde bulunulan grupla ya da toplulukla yardımlaşma,⁵⁰ mevcut grubun dışındaki asabiyete

⁴⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 43 – 46.

⁴⁵ İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, 274.

⁴⁶ Mustafa Çağrıcı, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Aralık 2019).

⁴⁷ Muhammed Abid El - Cabiri, *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, çev. Muhammet Çelik (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 209.

⁴⁸ İbnu'l-Esir - Mecduddîn Ebu's-Se'âdât el-Mubarak b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnu Abd'ülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî , *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadis ve'l-Eser* (Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979), 3/246.

⁴⁹ Reinhart Peter An Dûzî, *Tekmiletu Me'âcim el-'Arabiyye*, talik; Muhammed Selîm en-Na'imî - Cemâleddin el-Hayyât (Irak: Vizâratu es-Sekâfetu ce'l-'Îlâm, 1979-2000), 3/338.

sahip kimselere ya da diğer gruplara karşı savunma görevi yerine getirir.⁵¹ Bu aynı zamanda öteki sayılan yabancı grup ya da topluluklara karşı üstünlük kurma,⁵² karşı grubu himayesi altına alma duygusunu da meydana getirmektedir. Asabiyyetin amacı ise, toplumsal birliğin yönetimi ve savunulması sağlamak, mülkün ya da devletin vücuda gelmesini kolaylaştırmaktır. Bu durumda birinci ve ikinci aşamada, toplumsal gruplar üzerinde yetkinliğe sahip olan liderler, melikler ya da kabile liderlerinin gücü ancak, üçüncü aşamada, devlet mekanizması haline gelir ve yasallık kazanmaktadır.⁵³ Aynı zamanda ulaşılmak istenen nihai gaye, hâkimiyetin sağlanması ve devletin kurulması olduğundan, toplumsal şartların değişmesiyle var olan denge belirlenir bir kabile ya da topluluk lehine bozulması halinde, bu topluluk diğerlerinden daha üst bir konuma geçmektedir. Böylece, daha büyük bir oluşumu ortaya çıkarmaktadır. Var olan denge güçlü kabile lehine işlemesiyle, bu kabile ya da topluluk, diğer toplulukları kendi çatısı altında birleştirirse, bundan sonra o kabileye, egemenliğin ve devlet kurmanın yolu açılmış olur. Hâkimiyet yayıldıkça, iktidar, asabiyyeti sağlayan kabiledaki belirli bir kişi üzerinde toplanmaktadır.⁵⁴

Asabiyyet, bireylerin siyasî olarak toplu hareket etmelerini sağlar. Kabileler arasında iktidar çekişmelerine bakıldığında, asabiyyetin siyasal hayatın zorunlu görüngülerinden biri olduğu sonucuna varılmaktadır. Zorlu yaşam şartlarına sahip kabileler, iktidarlarını ve içinde bulundukları toplumu daha güçlü kılmak için rakip kabilelerle iktidar mücadelesine girmektedir. Böylece, mevcut coğrafi alanda mahrum oldukları ekonomik ve siyasi güce sahip olmak istemektedirler. Asabiyyetin güçlü olduğu toplumsal yapılarda ferdiyetçiliğin olmaması, grubu ya da topluluğu istilalara karşı dirençli kılmaktadır. Aksi halde ferdiyetçiliğin olduğu durumlarda, toplumsal yapı içinde asabiyyet zarar görmekte ve mevcut toplumu başka kavimlere teslim etmektedir. İbn

⁵⁰ İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. ‘Aliy Ebu’l-Fadl Cemâleddin el-Ensârî er-Ryveyfî’î *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrût: Dâru Sadr, h.1414), 1/ 606.

⁵¹ Kecerâtî - Cemâleddin Muhammed Tâhir b. ‘Alîy es-Sadîkî el-fetennî, *Mecma’u Bihâri’il-Envâri fi Ğarâibi’i-Tenzîl veletâifi’l-Ahbâri* (Haydarâbâd: Matba’atu Meclisu Dâiratu’l-Me’ârifî el-‘Osmâniyyeti, 1967), 3/603.

⁵² Kecerâtî - Fetennî, *Mecma’u Bihâri’il-Envâri*, 3/682.

⁵³ Mehmet Devrim Topses, “İbn Haldun’da Asabiyye Olgusunun İşlevleri ve Toplumsal Temelleri”, *Folklor/ Edebiyat Dergisi*, 20/79 (2014), 95-96. Lokman ÇİLİNGİR, *Farabi ve İbn Haldun’da Siyaset*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 114.

⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 350.

Haldun, bu hususta asabiyetin, siyasi ve ekonomik olarak iki önemli işlevine dikkat çekmektedir.⁵⁵

Siyasi anlamda; asabiyeti güçlü olan kavim ya da topluluk, diğer kavmi yenmesi halinde, yenilen kavmi egemenliği altına alır ve böylece mağlup olan kavim galip olan kavim içine dâhil olup, galip toplulukla uyumlu hale getirilir. Diğer durumda ise; asabiyeti zayıf olan kavim asabiyeti güçlü olan kavme boyun eğmezse, güçlü olan kavim tarafından güç kullanılarak himaye edilecektir. Bu durumda ihtilaf ve çatışma söz konusu olacaktır.⁵⁶

Ekonomik anlamda asabiyet; topluluklardaki üretim ilişkilerinin zarar görmesi, aynı zamanda bireylerdeki servet elde etme tutkusu ve zenginleşme, zaman içinde kabile ya da toplumsal grup içindeki birliktelik duygusunun aşındırır. Bu durumun dayanışma ve grup içindeki bireylerin birbirine ihtiyacını zamanla ortadan kaldırmasıyla, asabiyet zayıflar. Asabiyeti çözülen topluluk, galip olanın asabiyetinden etkilenmeye başlar. Galip olan topluluğun, hayat ve düşünce tarzına göre kendini şekillendirmeye başlar. Örneğin, Endülüs'teki bir grup Müslüman topluluk, kendilerine nazaran üstün konumdaki Gal'leri taklit etmeye başlamıştır. Bu topluluğun, kılık- kıyafet, sanat anlayışlarına ve hatta düşünme biçimleri üzerinde yabancı kültürün tesiri etkili olmuştur. Bu noktada, asabiyetin zayıflamasıyla, bir toplumun temelde kendini yani kendisini özgün kılan özellikleri de ontolojik olarak ortadan kalkmaktadır. İbn Haldun'a göre, sağlıklı bir toplum kurma veya kazanılan sosyal düzenin kaybedilmemesinin özünde, asabiyetin varlığını koruması bulunmaktadır. Bu bağlamda düşünür, asabiyeti, toplumun ontolojik bekası olarak görmekte ve toplumun korunması için kültürel kod, kültürel kimlik vasfına sahip, istikrarlı bir toplumu oluşturan zorunlu bir faktör olarak görmektedir.⁵⁷

Apak; asabiyetin birbirine zıt iki durumu içinde barındırdığını söylemektedir. Birinci durum; güçlü bir asabiyet bağının kabileleri birleştirerek zamanla büyük devletler

⁵⁵ Mehmet Akif Kayapınar, "İbn Haldun'da Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15 (2006), 105-107.

⁵⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 101.

⁵⁷ Osman Eyüpoğlu, "İbn Haldun'un Günümüz Sosyal Psikolojisine Katkısı", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6/22 (Ağustos/Ekim 2004), 5-10.

kurabilecek kuvvete ulaştırmasıdır. İkinci durum ise; asabiyetten doğan birlik duygusunun belli bir soyu öncelediğinde, kavmiyetçiliğe ya da ırkçılık duygusuna sebebiyet vermesidir. İlk durumda kolektif bir yapıyı homojenize etme durumu söz konusu iken ikinci durumda ise tersi bir durumla karşı karşıya kalınmaktadır.⁵⁸

İbn Haldun’a göre, soya dayalı asabiyetlerin meydana getirdiği devletlerin, uzun ömürlü olması ile bu devletlerin kuruluş aşamasındaki manevi değerlere bağlı kalması arasında yakın bir ilişki vardır. Kuruluş aşamasında yöneten ile yönetilen arasındaki sadakat, toplum içindeki refah ve sükûnet, yönetenlerin adil tutumunun yerini zamanla, toplum içinde fırsatçılığa, yöneten iktidarın, halk içinde zulme sebebiyet verecek keyfi iktidar kullanımına ve halk içinde ahlaki yapının çöküşüne bırakırsa, asabiyetin sonu gelmiş olmaktadır. Bu durumda, çöküşe uğrayan topluluk, başka bir topluluk tarafından hâkimiyet altına alınacaktır. Meydana gelen bu süreci İbn Haldun, “Sonunda Allah’ın izniyle onları yendiler, Dâvûd da Câlût’u öldürdü ve Allah ona hükümlanlık ve hikmet verdi, ona dilediği şeyleri öğretti. Eğer Allah’ın, insanların bir kısmı ile diğer kısmını engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu. Fakat Allah’ın âlemler için büyük lütufları vardır”⁵⁹ ayetiyle açıklayarak, bir topluluğun kendi içindeki değişim nedeniyle kendini dönüştüreceği sonucuna varmıştır.⁶⁰

Asabiyet ve din ilişkisine bakıldığında ise; topluluk içerisindeki kötü davranışlar ve nefsanî arzuların yol açtığı olumsuzluklara son vermek için Allah’ın otoritesini yeryüzüne hâkim kılmak isteyen bir yöneticinin varlığı da zorunlu hale gelmektedir. Bu yönetici, mülkü yani devleti kendisinin de uyacağı emir ve yasaklar çerçevesinde adalete uygun şekilde yönetmekle yükümlüdür. Yönetici kimsenin asabiyeti, dini esaslara dayalı olduğu müddetçe, sultasındaki nüfuz alanı geniş olacak ve hükümlanlığı da o derece büyük olmaktadır. Dinin, asabiyet üzerinde kuşatıcı etkisi sayesinde daha önce kabileler halinde yaşayan bedeviler birleştirilip, bedevilerdeki mücadele ve saldırı ruhunun, cihat anlayışına dönüşmesi sağlanmaktadır. Aynı zamanda, dinin etkisiyle

⁵⁸ Âdem Apak, “İbn Haldun’un Mülk Kuramının Temel Kavramı Asabiyetin Mahiyeti ve Tezahürleri”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 104-105.

⁵⁹ *Kur’an Yolu* (Erişim 16 Aralık 2021), el-Bakara 2/251.

⁶⁰ Ejder OKUMUŞ, “İbn Haldun’da Kur’an’ı “Sosyolojik” Okuma”, *Diyanet İlmi Dergi (Kur’an’ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına Kur’an Özel Sayısı)*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 351-353.

daha faziletli bir toplum meydana gelmesi de mümkün olmaktadır. Dinin etkisiyle, ortak bir asabiyet birlikteliğinin meydana gelmesi sonucu, yeni yerler fethedilmekte ve özel bir gruba özgülünen asabiyetin gücü daha genele yayılmaktadır. Nihayetinde mülk ya da devlet için gerekli hayırlı ümmet bu aşamada tamamlanmaktadır.⁶¹

Asabiyetin olumsuz örneklerine, Emeviler dönemindeki iktidar mücadeleleriyle rastlanmaktadır. Emeviler de ilk önce dinin etkisiyle güçlü bir asabiyete sahip kabile belli dönem hükmettikten sonra, hükümranlığı sağlayan kabilenin, yeniden dağılması üzerine yerini kabileler arasındaki çatışmalara bırakmıştır. Bu karmaşık ortamda, kabile övünmelerine, genel anlamda ise milliyetçiliğin ön planda tutulduğu gelişmelere rastlanmaktadır. Milliyetçiliği temel alan olaylar incelediğinde, Emevilerin bulunduğu coğrafyanın, kabile çatışmalarına ev sahipliği yaptığını söylemek mümkündür. Suriye’de, Kays kabilesi ile rekabet halinde olan Kelb’ler, Horasan bölgesinde, Ezdilerle-Mudarlılar çatışmaya girmiştir. Burada, daha önce de bahsedildiği gibi çevre kabileler üzerinde asabiyetleri tek çatı altına alacak kadar kuvvetli bir kabile asabiyetinin olmadığı görülmektedir. Ayrıca Emeviler döneminde, dinin etkisiyle güçlendirilen asabiyet ilişkilerinin süreklilik sağlayamadığı sonucuna varılmaktadır.⁶²

İnsanların haktan uzaklaşarak batıla meyletmeleri, dünyevi çıkar peşinde koşmaları, içinde bulunulan topluma zarar vermekte ve anlaşmazlıkları arttırmaktadır. Fakat hak olana uygun yaşam biçiminin vuku bulmasıyla, hak dışı dünyevi çıkarlardan uzaklaşıp, Allah’ın rızası temel gaye haline gelmesi durumunda, hak için beraber yaşama, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma hâsıl olmaktadır. Bu nedenle İbn Haldun, dinin ya da dini birlikteliğin, devletteki en temel yapının, yani asabiyetin gücünü arttıracaklarını, haset ve rekabetin dizginleneceğini, insanların bu şekilde hakka yaklaşacağını belirtmiştir.⁶³ Asabiyetin sağlanmasında bir diğer husus ise; kabile dışından olanların yani soy bağıyla kabileye mensup olmayan kişilerin, kabile hanesine katılımlarıdır. Kabileye dışarıdan dâhil olan hane dışı topluluk, ekonomik nedenlerle kabileye bağlılık

⁶¹ Mehmet Akif Kayapınar, “İbn Haldun’da Asabiyet”, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600.yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak Uluslararası Sempozyum Bildirisi*, 21 (İstanbul: 2006), 178. Cabiri, *İbn Haldun’un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 236.

⁶² Âdem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 302.

⁶³ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetnamelerde Din Devlet İlişkisi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43 (Bahar 2018), 320.

göstermektedir. Böylece, haneye sonradan katılan bu kişiler, ekonomik anlamda bağlı oldukları efendilerin üst kimliklerinden istifade etme hakkına sahip olmaktadır.⁶⁴

Asabiyetin gücünün artmasına etki eden bir diğer unsur; kırsalda yaşayan toplulukların yenilmezliğidir. Bu kişiler dine daha yakın olduklarından, din kaynaklı davetlere daha açıktır. Sağlanan müşterek inanç birliği, kabilelerin kavmiyetçi düşüncelerini yok etmekte ve kabile üyelerine ortak bir ülkü uğruna hayatını feda ettirecek kadar cesaretlendirmektedir. Hz. Muhammed'den önce, Hicaz bölgesindeki bedevi Arap kabilelerden her birinin farklı bir asabiyeti vardır. Birbirleriyle çıkarları, hırsları ve kavimleri yüzünden mücadele eden bu kabileler, ortak noktada buluşmamıştır. İslamiyet'in etkisiyle bu menfaatçi tutumlar bertaraf edilmiş ve farklı asabiyetler birlik içinde hareket etmeye başlamıştır. Arapların, Müslüman olduktan sonra askeri anlamda kendilerinden nicelik olarak daha güçlü İran ve Bizans'ı yenmeleri, asabiyetin bu birleştirici gücü sayesinde mümkün olmuştur.⁶⁵

1.4. Umran ve Umranın Aşamaları

Umran kelime anlamı itibariyle, imar etme, bir yeri mamur etme⁶⁶, geniş ve ekili yer⁶⁷ ya da şehirleştirme⁶⁸, yeniden var etme, medeniyet⁶⁹ ve uzun yaşam⁷⁰ manalarına gelmektedir. Umranı ayrıca, ekonomik, sosyal, dini ve ilmi faaliyetlerin meydana geldiği yer olarak da tanımlamak mümkündür. Umranın kurulması ve işleyişinin sürekli hale gelmesi için, sosyal, siyasi, ekonomik ve dini faaliyetlerin varlığını devam

⁶⁴ Stephan Frederic Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, çev: Ayşecan Ay - Canan Coşkan (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 199.

⁶⁵ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 200-202.

⁶⁶ Mursî - Ebu'l-Hasen 'Aliy b. İsmâ'il b. Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*, thk. Abdu'l-Humeyd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), 3/323.

⁶⁷ Ebû Abdullah b. Ebî Basr - Muhammed b. Futûh b. Abdillâh b. Futûh b. Humeyd el-Ezdî el-Mayurkî el-Humeydî, *Tefsîru Ğarîbi Mâ fi's-Sahihayn el-Buhârî ve'l-Müslim*, thk. Zubeyde Muhammed Sa'îd Abdu'l-'Azîz (Mısır/Kahire: Mektebetu's-Sünne, 1995), 561.

⁶⁸ Ferâhidî - Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Basrî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Bağdâd: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1985), 3/216.

⁶⁹ Dûzî, *Tekmiletu Me'âcim el-'Arabîyye*, talik; Na'imî - Hayyât, 7/306.

⁷⁰ Ferâhidî - Basrî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mahzûmî - Sâmerrâî, 2/137.

ettirmesi gerekir. Toplumsal hayat ancak bu şekilde bayındır hale gelmekte ve insanlar için yaşanabilir bir toplum ancak böyle mümkün olmaktadır.⁷¹

Umran kavramı, toplumsal hayatta insanların birlikte yaşamalarından kaynaklanan durumları ve olayları açıklamak amacıyla kullanılmıştır. Böylece, toplumsal yapıların, dönüşüm ve değişim süreci tarif edilmektedir.⁷² Siyaset bilimi açısından; siyaset ve siyasete dair kuralların anlaşılması, devlet ve toplumların ortaya çıkış sürecindeki ilkelerin belirlenmesi için umran içindeki aktörlerin iyi bilinmesi gerekmektedir.⁷³ Bu bağlamda, milletlerin ve devletlerin; kurulma, yükselme ve çökme dönemleri sebep-sonuç kapsamında ele alınmaktadır.⁷⁴

Ayrıca umranın, siyaset açısından etkili bir faktör olmasının yanı sıra siyasetten farklı bir yapısı da bulunmaktadır. Bu nedenle İbn Haldun umranı, siyaset, tarih gibi alanlardan amaç ve kapsam bakımından ayrı tutmaktadır. Diğer alanlarla benzer olsa bile umranı farklı kılan özellikler vardır. Düşünür, bu bağlamda umranda ortaya çıkan olguların, kendine has bir özelliğe sahip olduğunu ve bu özgünlük içinde olayların meydana geldiğinden bahsetmektedir. Ayrıca düşünür, toplulukların kendilerine mahsus özelliklerini keşfetmeyi ve her topluluğun kendine özgü tabiatlarını incelemeye yönelmiştir. Bu noktada devlet-umran ilişkisine dikkat çekmiştir. Umran içinde meydana gelen toplumsal hadiseleri, umranın maddesi, devleti de umranın biçimi olarak görmektedir. Devletin varlığını ve devamlılığını, umran içindeki aksiyonlara bağlı kılmıştır. Daha derine indiğimizde ise; devletin, umran içindeki ruhuna, yani asabiyete vurgu yapmıştır. Asabiyeti kuvvetli olan toplumun istikameti, kuvvetli devlet olacağı sonucuna varmıştır.⁷⁵

Nitekim bu güçlü bağ ile devletin, kuruluş aşamasında görev alan kişilerle ve idarecilerle, halkı bütünleştireceği, ortak ideal ve değer oluşturarak daha güçlü bir beraberlik meydana getireceğini belirtmiştir. Hükümdar ve diğer yöneticiler, halkın, hak

⁷¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 113.

⁷² Ahmet Arslan, *İbni Haldun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 74.

⁷³ İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medeni Medeniyet Üzerine Notlar* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 251

⁷⁴ Yavuz Yıldırım, *İbni Haldun'un Metodu ve Umran Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 45.

⁷⁵ Cabiri, *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 131.

ve hürriyetlerine saygılı davranıp, onlara zulmetmemesi ve yöneticilerin, halka şefkat ve adalete uygun bir şekilde davranması sağlanırsa da halkın toplumsal ve ekonomik anlamda, çalışma, başarıma isteğinin artacağı sonucuna ulaşmaktadır. İktidar-halk bütünleşmesinin sağlandığı bu dönemlerde, ekonomik faaliyetlerde bulunma isteği, iktisadi hayata katılım ve teşebbüs ruhu, tüm halka ve ülkeye yayılmakta; tüm üretici güçler, kaynaklar, harekete geçmektedir. Devletin, merhametli ve iyiliksever olmasıyla, halkın beklenti ve umutları artar, huzurlu bir biçimde, yurdun mamurlaştırılması için çalışılmaktadır. Ayrıca, mamurlaştırmanın sürekli olması için katılım isteği canlı tutulur. Nesiller artar, nüfus çoğalır. Tam tersi durum meydana geldiğinde ise, yurdun bayındır olma durumu elden gitmekte, toplum yok oluşa doğru yol almaktadır.⁷⁶

İbn Haldun, toplumsal hayata yönelik tüm bu değerlendirmelerini umrandaki yaşantıyı rasyonel bir biçimde gözlemleyerek yapmıştır. Toplumsal olayları incelemeye yönelik uyguladığı kendine has metoduyla, bir toplumda ortaya çıkan sorunun, başka bir toplumdaki sorunla kıyaslanmasının doğru olmadığını, sorunların ve çözümlerin her toplumda kendine özgün bir biçimde var olduğunu belirtmiştir. Çünkü her toplumun iç dinamikleri farklıdır, toplumda meydana gelen her olayın kendine özgü bir yapısı vardır. Olayların meydana geliş şekilleri benzer olsa bile neticeler aynı olmayabilmektedir. Düşünür, kendi geliştirdiği bu düşünce şekliyle, olayların analiz edilme sürecine, toplumdaki mevcut ahlak, iktisat ve fiziki durumlarla sınırlılık getirmiştir. Her bir vaka bu sınırlılıklar dikkate alınarak tek tek incelenmelidir. Düşünüre göre, ancak bu şekilde umranda meydana gelen olaylar aslına uygun bir şekilde doğru tahlil edilmiş olmaktadır.⁷⁷

İbn Haldun, toplumsal varoluşun zorunluluğunu şu şekilde açıklar; İnsanların üç tür ihtiyacı bulunmaktadır. Bunlar: Mecburi, mecburiyet fazlası ve lükstür. Bu ihtiyaç teorisi üzerinden düşünür, toplum alışkanlıklarının şekillendirilme sürecini de ele almıştır. İnsanların, ekonomik anlamda düzgün bir toplum oluşturabilmeleri için

⁷⁶ İbrahim Erol Kozak, *İnsan-Toplum-İktisat* (Adapazarı: Değişim Yayınları, 1999), 167.

⁷⁷ Şenol Korkut, “İbn Haldun’un Medenî Siyaset İlmini Eleştirisi”, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600.yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak Uluslararası Sempozyum Bildirisi*, 21 (İstanbul: 2006), 304.

zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesinden sonra, dayanışma artmakta ve yardımlaşmayla birlikte, toplum hem ekonomik hem de siyasi olarak korunmuş olmaktadır.⁷⁸

Umran metodu incelendiğinde; insanların bir arada toplanıp, birbirleriyle yardımlaşması yoluyla vücut bulan toplumsal yaşamın içinde, insanların kendilerine verilmiş imkân ve vasıtalar aracılığıyla, her türlü içtimai kurumlarla birlikte, kültürel değerler de ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. İnsanların hem yeryüzünde yaşamlarını kolaylaştırmaları hem de yeryüzünü şekillendirmeleri, imar etmeleri de yine içtima faaliyetleriyle mümkün olmaktadır. İbn Haldun’a göre, yeryüzünün ve toplumların durumları, hayat tarzları, alışkanlıkları ve sahip oldukları kültürde bu içtimai faaliyetler içinde ortaya çıkmakta ve süreklilik arz etmektedir. Toplumsal faaliyetler, zaman içinde değişkenlik gösterip, bir durumdan öteki duruma geçmektedir. Toplumsal değişimin meydana gelmesinde geçen bu süre zarfında içtimai haller, gelenek ve inanış biçimleri de değişime uğramaktadır. Düşünürün varmış olduğu bu yargılar aynı zamanda umran ilminin amacının ne olduğunu da göstermektedir.⁷⁹ Böylece düşünür, sergilemiş olduğu bütüncül ilim anlayışıyla tevhit inancına atıf yapmış ve tevhitteki birlik esasından hareketle, âlemi, toplumsal hayatı ve tarihi umran ilmi kapsamında ele almıştır.⁸⁰ Umran kapsamında dine ve Kur’an’ı bilgilere de ayrıca önem vermiş, kullandığı terimler birebir ayetlerde geçen terimler olmasa bile, içerik açısından bakıldığında toplumsal çözümlemelerde, dinin bağlayıcılığına ve sosyo-kültürel önemine vurgu yapmıştır.⁸¹

Bu nedenle düşünür, toplumun rastlantısal bir varlık olmadığını ifade etmiş, toplumsal faaliyetlerin gerçekleştiği umranı; insanlar ve toplum arasında, ekonomik, dini, siyasi, güvenliğin zorunlu olduğu ve kültürel yapıların birbiriyle iç içe geçtiği, ilahi kanunların tecelli ettiği bir sistem olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda düşünüre göre, bu yapılar, bir bütünün parçaları olarak görüldüğünden, birbirlerinden bağımsız olarak

⁷⁸ Kamuran Gökdağ, *İktidar Teleolojisi İbn Haldun’un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet* (Birinci: İstanbul Klasik Yayınları, 2019), 95-101.

⁷⁹ Hacer Ev, *İbn Haldun’un Eğitim Görüşü*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 80.

⁸⁰ Faruk Yashçimen - Lütfi Sunar, “Sosyal Bilimlerde Bir Yenilenme İmkânı Olarak İbn Haldûn”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 16 (2006), 149-157.

⁸¹ Sefer Yavuz, “İlm-i Umran’ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2013), 335.

düşünülemeyeceğini ve hatta bu parçalardan herhangi birinde meydana gelecek değişim diğer parçaları da etkileyeceğini vurgulamıştır.⁸² Bu bağlamda umranın, döngüsel bir işleyişinin olduğunu söylemek mümkündür.⁸³

Ayrıca umran içinde, belirli olanaklar dâhilinde meydana gelen oluşumların her biri, yine belirli imkânlar içerisinde bir hedefi gerçekleştirmeyi vazife edinmiştir. Hedefini gerçekleştiren her bir oluşum ise, varoluş nedenine son verirse, oluşum bozulmaya ve özelliğini kaybetmeye başlar. Neden-sonuç ve önce-sonra ilişkisi bağlamında umran içindeki iki oluşum olan bedevilik ve hadariliği bu bağlamda ele aldığımızda; bedeviyetin, hadâriyetin ön aşaması olduğunu söylemek mümkündür. Yani kısaca, bedevilik önce hadarilik sonra gerçekleşen bir süreçtir. Bedevi yaşamdaki insanlar, hayatlarını idame ettirmek için bir yandan zorunlu ihtiyaçları temin edebilmeye çalışırken, bir yandan da zorlu tabiat koşullarıyla başa çıkmaya çalışır. Hadari yaşamda ise; bolluk, nimetlerin fazlalığı ve huzur ortamı mevcuttur. Zanaat ve itidal ön plana çıkmış, gösterişli binalar yapılmış ve burada yaşayan insanlar için maişet tasası kalmamıştır. Aradaki bu farklılıklar nedeniyle, bedevi yaşamdaki insanlar, hadari yaşamın nimetlerinden istifade edebilmeyi istemektedir. Fakat bu durum, bedevi hayattan, hadari hayata geçenlerin ahlaki yapılarında değişimi de beraberinde getirmektedir. Önceden geçim kaygısı güden bir topluluk, lükse ve israfa yatkın hale gelmektedir. Böylece cesur ve atılgan olan bedevi hayat insanının özellikleri, yükselen refah düzeyi sayesinde zamanla kaybolmaktadır. Hadari yaşam da ise, insanlar belirli bir yasaya bağlı kaldıklarında dayanıklılıkları azalır ve dirençleri kaybolmaktadır. Zaman geçtikçe toplumun karakteri değişmiş ve bu değişimle, mevcut milletin çöküş süreci telakki etmiş olmaktadır. Hadariyetin yıkılmasıyla, bedeviyetten hadariyete işleyen bu süreç, toplumun gelişim göstermesi durumunda, tekrar hadariyetten bedeviyete doğru işlemektedir. Statik olmayan kâinata, bu dönüşüm kendini yinelemektedir. İbn Haldun, bu dönüşümün mecburi oluşunu, Allah'ın yasası olarak açıklamaktadır. Durağan olmayan bu döngüsellik, ilahi bir şekilde vuku bulurken,

⁸² Yashçimen – Sunar, “Sosyal Bilimlerde Bir Yenilenme İmkânı Olarak İbn Haldûn”, 153.

⁸³ Muhittin Canbaz, *İbn Haldun'un Düşüncesinde Toplumsal/Siyasal Yapının Anlaşılmasında Bütünlük İlkesi* (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 20.

toplumların ya da milletlerin yok olması, Allah'ın dilemesi sebebiyle değil, toplumsal süreç içinde insanların yaptıkları faaliyetlerden kaynaklanmaktadır.⁸⁴

Düşünür, umran ilmi sayesinde toplum içindeki, davranışların değişimine etki eden iki önemli öğenin varlığından bahsetmiştir; bunlardan birincisi, var olan şeyleri doğası, ikincisi ise; coğrafyadaki şartlardır. Düşünüre göre kâinatın içinde toplumda, canlı bir organizma gibi olduğundan, bu iki önemli amilden etkilenecek şekilde şekillenmektedir. Bu bağlamda umranın dikkat çekici üç önemli özelliğinin olduğunu söylemek mümkündür;

1.Umran, doğal bir olgudur; insan topluluğunun doğal olması, insanın doğası gereği toplumsal oluşu ve kendi başına yaşayamayan bir varlık oluşu,

2.Umranın doğallığı; topluluğun belirli şekilde gelişme kaydetmesi mecburidir. Toplum ilerleme kaydetmek zorundadır. Canlı bir mekanizmadır.

3.Umranın fonksiyonelliği; insanlar yaşadıkları toplum içinde, öğrendikleri bilgi ve tecrübeler vasıtasıyla işlerini kolaylaştırırlar.⁸⁵

İçtimai yani insanın tabiatı gereği toplumsal bir varlık olması nedeniyle umran-insan ilişkileri ele alındığında;

1.Toplumsal yaşamdaki mecburiyet, umranı yapılandıran temel etkenlerden biridir,

2. İçinde bulunulan fiziksel çevre, coğrafi etkenler, umran açısından ve toplumsal kültürün oluşumunda belirleyicidir,

3. Havanın ve iklimin umranda etkili olması, insan ve toplumların karakterindeki fizyolojik ve ruhsal yapı üzerinde olmaktadır,

4. İktisadi coğrafyanın umranda etkili olması; toplumların üretim, tüketim ve geçim faaliyetlerinin, içinde yaşanan umran üzerinde önemli bir yere sahiptir,

5. Din, ahlak, gelenek gibi manevi değerler insanlar ve umran üzerindeki belirleyici özelliğe sahiptir. Bu öncüllerden hareketle insanın tabiatını belirleyen etkenlerin neler olduğu ve insan davranışları üzerinde ne gibi sonuçlar meydana getireceğini söylemek

⁸⁴ Yalçımen – Sunar, “Sosyal Bilimlerde Bir Yenilenme İmkânı Olarak İbn Haldûn”, 154.

⁸⁵ Nejdî Durak - Muhammet İrgat, “Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında İbn Haldun’un “Umran İlmi” ile Wilhem Dilthey’in “Tin Bilimleri”nin Karşılaştırılması”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 363-379.

mümkündür yani insan topluluklarının davranış kazanması ile içinde yaşanılan mekânsal alan ile döngüsellik söz konusu olmaktadır.⁸⁶

Bu bağlamda umranın sosyolojik yönü incelendiğinde sadece, şehirleşme ya da şehirde ikamet eden insan toplulukları kastedilmemektedir. Umrana, kır, köy ya da şehir dışında yaşayan toplulukları da dâhil etmek mümkündür. Bu bağlamda, İbn Haldun mamurlaşmayı hem şehir hem de şehir dışında olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Hadari ve bedevi olarak tanımlanan bu mamurlaşma türleri birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Bedevi hayatın içinde yer alan toplumların, bulundukları yerler genelde otlak, bozkır, yayla, çöl veya ovalardır. Burada yaşayan insanlar, kırsal hayatı şekillendirerek geçimlerini temin etmekte ve böylece bedevi umrana katkı sağlamış olmaktadır. Hadari hayat ise şehirleri, kasabaları içine alır. Hadari hayat, aynı zamanda bedevi hayatı da kuşatan kapsamlı bir yapıdır. Bu birimlerde güvenliğin sağlanması asıl amaçtır. Buradan hareketle, İbn Haldun umran kavramıyla salt anlamda medenileşmekten ya da şehirleşmekten değil, daha kapsamlı olarak insanların toplumda yapmış olduğu tüm faaliyetlerden de söz etmektedir.⁸⁷

Bu düşünce tarzıyla İbn Haldun, medeniyetin sadece şehirlerde gelişmeyip, küçük yerleşim birimlerinde, dağ başında ve mağara gibi şehirleşmenin olmadığı mekânlarda da gelişebileceğini, söylemektedir. Şehirleşme olmamasına rağmen, burada yaşayan insanlar da medeniyete katkı sağlamaktadır. Düşünüğe göre, şehirleşme öncesi ve şehirleşme sonrasındaki fark, sadece teknik olarak ele alınmamalıdır. Ayrıca düşünüğe göre, bedevi ve hadari umran arasında geçişi sağlayan faktörler teknik gelişmelerinde ötesinde, coğrafya, toplum ve ekonomik şartlarla ilişkilidir. Bu bağlamda, bazı topluluklar hadarileşmeye yakın aşamada bulunur ve ilerleme kaydetmezse, bu topluluklar statik oldukları için gelişme kaydedememelerinden ötürü, gerilemeye başlamaktadır. Yani, bulundukları coğrafyanın, ekonomik ve sosyal imkânlarını iyi değerlendiremeyen toplumlar, ileriki safhaya geçememektedirler. Bedevi hayata yatkın bir toplum ise, coğrafi, ekonomik ve toplumsal şartları fırsata çevirip kendilerine imkân yaratırsa, gelişme kaydeder ve mevcut toplumsal düzeni bir sonraki aşamaya

⁸⁶ Gökdağ, *İktidar Teleolojisi İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*, 59.

⁸⁷ Ferhat Ateş - Tuncer Utkan, "İbn Haldun'a Göre Toplum ve Şehir/Society and City According To Ibn Haldun", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 10/53 (2017), 223.

geçmektedir. Yaşam tarzı ve üretim ilişkilerine bakıldığında, kır ve kasaba gibi daha küçük birimlerde yaşayan bedeviler, ürettikleri ürünleri ham madde halinde kullanıp, küçük işletmeler halinde üretimi gerçekleştirmektedirler. Şehirlerde etkinlik gösteren hadarililer ise, üretimin ikinci aşamasında yer almakta ve ham maddelerin işlenip piyasaya sürülmesini sağlamaktadırlar. Bu bakımdan, hadariler daha fazla emek harcadıkları için onların ürettikleri mallar daha değerlidir.⁸⁸

Bu nedenle, İbn Haldun'a göre, şehir hayatının çevresinde toplanan medeniyet ve kültür, şehirleşme öncesi ilkel kültürde başlayan hayatın, doğal yaşamadaki tamamlanmış halidir. Yani, ortak yaşamın formlarının dönüşüm geçirerek kendisinden bir sonraki aşamaya geçmesi durumudur. Bu açıdan bakıldığında ilkel kültür, tamamlanmamış bir kültürdür ve insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması için vardır. Medenileşme ise, bedevi yaşamın aksine, insan ruhundaki saklı ihtiyaçları karşılanması ve gerçekleştirilmesi için vardır. Bu bağlamda, bedevi, göçebe ya da çöl kültürüyle zorunlu ihtiyaçlar karşılanırken medenileşmenin ön şartları da sağlanmış olmaktadır. Daha sonra kapsamlı bir yapı olan şehirleşme ya da hadariyet ortaya çıkmaktadır.⁸⁹

Öte yandan İbn Haldun, umranda meydana gelen mevcut hadiselerden yola çıkarak, bedevi-hadari toplum tipleri üzerinde, üretim ilişkilerini, toplum ve ekonomi arasındaki bağları incelemiş, bulgulardan hareketle, mevcut düzende ortaya çıkan kanunların neler olduğunu, bu doğrultuda, toplumların fiziksel ve kültürel yapılarını keşfetmeye çalışmıştır. Toplumsal, ekonomik ve siyasi amiller yoluyla, belli coğrafyada yaşayan toplulukların, yaşadıkları coğrafyayla bağlantılı olarak sosyo-psikolojik tahlillerini yapmıştır.⁹⁰ Böylece umran ilmi, toplumsal olaylara yaklaşım biçimiyle, konu ve yöntem bakımından diğer ilimlerden farklı olduğunu göstermiştir.⁹¹ Bu yönüyle umran, hem toplum hem tarih içindeki tecrübeleri de içine alan genel bir sistem olduğunu

⁸⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 106.

⁸⁹ Fida Mohammad, "İbn Haldun'un Toplumsal Değişme Kuramı: Hegel, Marx ve Durkheim İle Bir Karşılaştırma", çev. Behçet Batur, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/8 (2017), 235.

⁹⁰ Sefer Yavuz, "Toplum Tipolojileri Bakımından İbn Haldun ve Farabi", *Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 401-410.

⁹¹ Kızılçelik, *Sosyoloji Tarihi 1*, 44.

göstermiştir.⁹² Ayrıca umran ilmi, bir tür toplum metafiziğidir; bu bakımdan, toplumun zati arazlarını ele alması açısından da bir anlamda ontolojidir. Bu ontoloji olayları ele alırken, metafiziğin veya metafizikçilerin fark edemediği bir varlık alanından bahsetmiş, tarihi olayları, toplumsal varlık alanına dâhil etmiştir. Umran ilmi, aynı zamanda değişim geçiren kurumların hem yapısal hem fonksiyonel olarak da nasıl bir süreç içinde olduklarını göstermiştir.⁹³

Sonuç olarak umranın kapsamı alanına giren konuları şu başlıklar altında toplamak mümkündür;

Tablo 1: Umran İlminin Konuları⁹⁴

	Umran İlminin Konuları
1.	Bedevi umrandaki kabile ve aşiretleri, kırsalda yaşayan toplulukları, mekânsal olarak incelemek.
2.	Devletleri, hilafet makamlarını ve yönetim düzenlerini, incelemek.
3.	Hadari umrandaki, kasaba ve kentleri incelemek. Değişik toplumlardaki insanları, iktisadi faaliyetlerine göre neden-sonuç çerçevesinde ele almak.
4.	Zanaatları, sanatsal faaliyetleri ve kazanç biçimlerini, kazanç yollarını, bunların türlerini incelemek.
5.	İlim faaliyetlerinin, ilim öğretilme yöntemlerinin incelenmesi.
6.	Toplumsal yapı içerisindeki grupları ve bu grupların yeryüzünde kaplamış oldukları alanların nereler olduğunu araştırmak.

⁹² Gökdağ, *İktidar Teleolojisi İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*, 46.

⁹³ Mustafa Güden, *İbn Haldun'un Mukaddimesi Bağlamında Siyasi Otorite* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 34.

⁹⁴ Gökdağ, *İktidar Teleolojisi İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*, 62 Kızılcıkelik, *Sosyoloji Tarihi 1*, 46-47.

1.4.1.Bedevi Umran ve Toplumsal İlişkiler

Bedv-bedavet kelime anlamı olarak, göçen, kır veya çölde yaşayan demektir. Yani sabit bir yerleşim yerinde ikamet etmeyen toplumlar için kullanılmaktadır. Bağdat, Şam, Kahire gibi şehir merkezlerinde oturanlar hadari, belde gibi, daha küçük, konargöçer yerleşim birimlerinde oturanlar ise bedevi olarak tanımlanmaktadır. Bedevilerin, sürekli göç halinde olmayan grupları da vardır, bu nedenle tek bir bedevilik tanımı ortaya çıkmamaktadır. Bedevi yaşam, hadari yaşamdan önce gerçekleşmesine rağmen, düşünür, gelişmişlik bakımından, her umranı yani bedevi ya da hadari umranı kendi özgün yapıları bağlamında ele almıştır. Bu bakımdan İbn Haldun, kendi metodolojisinde, toplumları yerleşik olma durumuna göre tek tip olarak değerlendirmemektedir.⁹⁵ Bu bağlamda düşünür, bedevileri kendi içinde üç grupta ele almaktadır;

Tablo 2: Bedevi Toplulukların Gruplandırılması⁹⁶

1.Grup	Geçimlerini sağlamak ve yiyecek temin etmek için, tarımsal faaliyetlerle uğraşan topluluklardır. Bu gruptaki topluluklar, göçebe yaşamaz, köy, ova ve dağda yaşar.	Araplar dışındaki bazı toplulukları, örneğin İranlıları, bu kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlar, yarı göçebe olarak adlandırmaktadır.
2. Grup	Koyun, keçi ve sığır gibi arazi gerektiren ve otlak ihtiyacı olan yerlerde yaşayan insanlardır. Bu gruptaki topluluk, su ve yeşil alan aramak durumunda oldukları için sürekli göçerler. Çöl alanına fazla girmezler.	Türk, Türkmen ve Slav kavimleri bu gruptadır.
3. Grup	Bu gruptakiler ise, çölde yaşayan deve sahipleri kimselerdir. İnsanlar arasında en istilacı ve en saldırgan grup olarak da bilinirler.	Kürt, Türk ve Türkmen boyları böyledir. Arap toplulukları ise, üçüncü grubu meydana getiren diğer milletlerden daha fazla göç etmek durumundadır.

Bedevi yaşamın bu üç tipi de incelendiğinde toplumsal hayatın, çevresel faktörler neticesinde şekillendiği, insan ilişkilerinin ve karakterinin bu çevresel koşullardan etkilendiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Buradan hareketle bedevi hayatın, daha

⁹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 103-104.

⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 325.

basit bir kurumsal yapılanma gerektirdiği söylenebilmektedir. Toplumsal hayat ve çevre ilişkileri bakımından hadariyet ile kıyaslandığında, hadari yaşam; bedevi yaşamdan daha kompleksli devlet ve toplum kurumsallaşmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda, şehirlerin kalabalıklaşması ve şehir içinde kurumların çokluğu, hadariyet içinde daha geniş bir örgütlenmeyi zorunlu kılmaktadır. Hadariyette, şehir örgütlenmesi devlet eliyle yapılmakta iken; bedeviyette, asabiyyetin de etkisiyle kabile ya da kabilelerdeki reis veya liderler aracılığıyla sağlanmaktadır.⁹⁷

Bedeviyetin doğasında bulunan, güçlü asabiyyetin varlığı, dini inançları benimseme ve doğuştan gelen iyiliği koruma gücü, hadarilere nazaran, bedevi toplumu ön planda tutan özelliklerdir.⁹⁸ Bedevi coğrafyanın insanları, dine daha meyilli oldukları, çilekeş bir yaşamları olduklarından daha kanaatkâr ve sabırlı olduklarını söylemek mümkündür.⁹⁹ Ayrıca bedevilerin, keskin zekâlı kimseler olduğu ve zekâları sayesinde çevresel koşullarla baş edebilen özelliklerinin olduğu görülmektedir.¹⁰⁰

Bedevilerin güçlü ve cesur olmaları, kendi güvenlik ihtiyaçlarını kendilerinin sağlamasından kaynaklanmaktadır. Sürekli hareket ve yolculuk halinde olan bu insanlar, çevreden gelebilecek zararlara karşı savunma taktikleri geliştirmekte aynı zamanda cesaret ve özgüvenleri artmaktadır. Bu durum, zaman ilerledikçe onların tabiatları haline gelmektedir.¹⁰¹

Bedevilerin ön plana çıkan diğer özellikleri incelendiğinde; metanetli oluşları, cesur, yiğit, atalarına önem veren, dikkatli ve zulme karşı ortak kararlar hareket etme yetileri, bedevilerin karakteristik özelliklerini yansıtmakla beraber, toplumsal bağları güçlü bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz toplumsal yapıların varlığı ise, tüm topluluk adına karar veren reislik kurumunu ön plana çıkarmıştır. Hadarilerde, devletin ve yasal kuralların varlığı sayesinde toplumda, güvenlik ve otorite sağlanırken, bedevilerde bu

⁹⁷ Hüseyin Fırat Şenol, “İbn Haldun’da Tarih-Umran İlişkisi”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 19 (Mart 2011), 434.

⁹⁸ Muhammad Dhaoudi, “The Concept of Change in the Thought of Ibn Khaldun and Western Classical Sociologists” [İbn Haldun Düşüncesinde Değişim Kavramı ve Klasik Batı Sosyologları], *İslam Araştırmaları Dergisi*, 16 (2006), 58.

⁹⁹ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 192.

¹⁰⁰ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 189.

¹⁰¹ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 201.

yasallığın yerini geleneksel törenler ve ahitler almaktadır. Topluluğun başındaki bey, meşruiyetini gelenekten gelen kurallarla kabul ettirmiştir.¹⁰²

Bu bağlamda bedevilerde, lider önemli bir konumdadır. Lider, toplulukta anarşinin olmasını engellemektedir. Kısıtlayıcı bir otoritenin varlığı, toplumsal huzurun sağlanması için zorunludur. Liderlik, asabiyetin de gücünden faydalanarak, boy ya da kabilelerin devlete evrilmesini sağlamaktadır. Böylece asabiyetin etkisiyle, şehirlerin sınıra yakın yerlerinde yaşayan topluluklar, devleti meydana getirmek için üç önemli özelliğe sahip olmaları gerekir; toplumsal uyum, ordu ya da savunma gücü ve etkin lider. Lidersiz toplumun olmadığı gibi yaşanan coğrafyayla uyum sağlanmadığı takdirde, asabiyetler etkinlik gösterememekte ve canlılığını yitirmektedir. İbn Haldun burada; İsrailoğulları örneğinden hareketle, asabiyet ve bedevi yaşam ilişkisinin, toplumsal yaşam üzerindeki etkilerine değinmiş, bedevi yaşam içinde, asabiyetin korunmasının bir topluluk açısından ne gibi faydalarının olduğunu dile getirmiştir. Bu örneğe göre, Mısır'ın yönetiminde bulunan İsraililerin, çöle kaçıp burada belli bir süre yaşadktan sonra geri döndüklerinde, hayatın çetin koşullarına dayanıklı hale geldiklerini, asabiyetin korunarak toplumsal dayanışmanın arttığı, toplumsal uyum ve atılganlık kazandıkları sonucuna ulaşmıştır.¹⁰³

İbn Haldun, bedevi umranın özelliklerini belirleme konusunda, Kuzey Afrika'daki kabilelerin yaşamlarından yola çıkarak tespitlerde bulunmuştur. Düşünür, buradaki kabilelerle devlet görevinde bulunması sırasında iletişim halinde olduğu süreci gözlemler yaparak fırsata çevirmiştir. Devlet görevini icra ettiği sırada, kırsal hayattaki topluluklarla muhatap olan düşünür, buradaki insanların toplumsal yaşam biçimine tanıklık etmiştir. Bu süreç, İbn Haldun için kırsalda kabilelerle geçen ilk dönem olmuş ve düşünür bu süreçte, siyasetteki devlet tecrübesinin yanında, kabilelerle yaşamının tecrübesini edinmiştir. Bedevi yaşamın içindeki eksiklikleri, olumlu yönleri, kabile üyeleri ve reis arasındaki ilişkileri tüm boyutlarıyla değerlendirmiştir. Böylece, devlet ve kabile yaşamı arasındaki ortak ve farklı noktaları umranla ilişkilendirmeye

¹⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 107.

¹⁰³ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 202-203.

çalışmıştır.¹⁰⁴ Ayrıca bedevilerin, tam teşekküllü bir örgütlenmeye sahip olamamalarından ötürü devlet kurumu oluşturmadıklarını belirtmiş, bu bağlamda bedevilerin bir devleti olmadığı sonucuna ulaşmıştır.¹⁰⁵ Kuzey Afrika'daki berberi ve diğer bedevi Araplarla ilgili yaptığı bu tespitlerden ve başarılı çalışmalarından ötürü, dönemin Hafsi Sultanı Ebu Abdullah, kabilelerle aracı konumunda olan İbn Haldun'a vezirlik görevi vermiştir. İbn Haldun, bedevilerden vergi toplamakla kalmamış, hükümdar ile halk arasında tampon bir yönetici görevi üstlenmiştir. Bu görev, Hafsi iktidarı, Konstantin iktidarı karşısında yenilgiye uğrayıncaya dek devam etmiştir.¹⁰⁶ Kuzey Afrika'da çeşitli kabile devletlerinde görev yapan İbn Haldun, 1382'de, 1250 yılında Türkler tarafından kurulan Memlukler Devleti'ne göç etmiştir. Düşününürün Kuzey Afrika'dan daha kozmopolit Kahire şehrine yaptığı bu göç, bedevi umranı bırakıp, hadari umrana intikal edişi temsil etmektedir. Düşününür, Kahire gelişiyile hadari umranın özelliklerini belirleme yoluna koyulmuş, bedevilikle arasındaki farkları daha kapsamlı bir şekilde ele almıştır.¹⁰⁷

1.4.2. Hadari Umran ve Toplumsal İlişkiler

İbn Haldun, bedevi umran ile hadari umran arasındaki geçiş sürecinde en önemli faktörün, asabiyet olduğunu belirtmektedir. Asabiyet, devleti(mülkü) meydana getirmeyi amaçladığı için, kendi özünü korumak, geliştirmek ve varlığını sürdürmek durumundadır. Umranın gelişme aşamasında, eğer asabiyet dar bir alanla sınırlandırılırsa yani bedevi hayat sınırlandırılırsa gelişme gösterememekte, aynı zamanda dar alanda sınırlı kaldığı için asabiyette ilerleme gösterememektedir. Umran ve asabiyetin mamuriyet ve ilerlemeyle olan ilişkilerini ele alan İbn Haldun, sınırlı bir alanda kalmayan, sürekli göç halinde olan toplumlardaki asabiyetin daha geniş bir asabiyet olduğuna vurgu yapmaktadır. Böylece hadariyete geçişin, toplumsal anlamda ilk aşaması gerçekleşmiş olmaktadır. Hadariyete geçişin ikinci aşamasında, genişleyen

¹⁰⁴ Âdem Efe - Selim Sözer, "İbn Haldun'un Hadarilik ve Bedevilik Ayrımı ve Bu Ayrımın İma Ettiği 'Hadari Din Dili'İhtiyacı", *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 193-212, Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 153.

¹⁰⁵ Bilal Yılmaz, *İbn Haldun'a Göre Din-Toplum İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 30.

¹⁰⁶ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 153-154.

¹⁰⁷ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 154-159.

toplumsal yapı içinde herkesin yetenekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda farklı alanlarda iş dağılımı yapılarak, bireylerin kendilerine tahsis edilen iş alanlarında donanım kazanmaları sağlanmaktadır. Bu aşamadan sonra toplumsal dayanışma, kuvvet birliğinin de etkisiyle, umran içindeki meslek kolları çeşitlilik kazanıp, ihtiyaçların kısa sürede temin edilmesiyle üretim fazlalaşır ve toplumda refah hali vuku bulmaktadır. İşleyen bu süreçte, bedevi- hadari toplum ayrımı yapılırken dikkat edilmesi gereken husus; bedevi hayatın tamamen yok olmadan sadece kendini geliştirerek bir ileriki aşama olan hadariliğe dönüşmüş olmasıdır. Fakat bu dönüşüm gerçekleştikten sonra bile bedevi hayat toplumdan tamamen yok olmaz, iki farklı yaşam tarzı, farklı yerleşim birimleri olarak varlıklarını idame ettirmektedirler. Bedevi hayatın meydana getirdiği fiziksel ve psikolojik kültür birikimi hadari hayatın gerçekleşmesiyle yerini, ilmi, sanatsal faaliyetlere bırakmaktadır. Önceden küçük birimler halinde örgütlenen boy veya kabilelerin savunma ihtiyacı kurumsal yapı olan devlet tarafından temin edilmiş olmaktadır. Hadariyet içinde insan davranışlarını inceleyen İbn Haldun, şehirleşmenin ve gelişmenin olumlu olduğundan bahsederken asabiyetin korunmasına dikkat çekmektedir. Asabiyetin gücünü yitirmesiyle, toplumsal bağların zayıflayacağından ve milletlerin çöküşe doğru gideceğinden bahsetmektedir.¹⁰⁸ Bu bağlamda hadariyete geçildiğinde, asabiyetin korunması bedevi hayattaki toplumsal birliğin sağlanması noktasında önem kazanmaktadır.¹⁰⁹

Düşünür, bir toplumun hadariyete geçiş süreci sonrasını dört farklı nesille aşamalı olarak sistematize etmiştir. Hadari hayatın dört nesli şöyledir: Birinci nesil; fetihlerden sonra, ilk nesil kabilelerin liderleri, kırsal hayatta sahip oldukları ve korudukları asabiyetleri sayesinde, toplumsal düzenlerinde bozulma kısa sürede gerçekleşmez. Dayanıklı ve cesur olmaları devam etmektedir. Ayrıcalıklı konuma sahip kabile lideri, diğer kabile üyelerinden kendini ayırmakta, onların bir üst konumu olarak görmektedir. Liderler, topluluk içinde, vergileri toplama, mevcut devleti korumak ve mevcut topluluğun savunma ihtiyaçlarını gidererek hâkimiyetlerini tesis etmektedir. Lider, toplumda hak eden kişileri hak ettikleri makama getirmeye de yetkili kişidir.¹¹⁰ Fetih

¹⁰⁸ Ateş - Utkan, “İbn Haldun’a Göre Toplum ve Şehir”, 229.

¹⁰⁹ Musa YETİM, *İbn Haldun’un Devlet Görüşü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 6.

¹¹⁰ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 206.

yapan liderler, ele geçirdikleri şehri, kendi zevk ve inançlarına göre tasarlamaktadır. Böylece, fiziki değişimle birlikte toplumsal değişiminde meydana gelmesi sağlanmaktadır. Bu ilk aşamada İbn Haldun, ortadan kaldırılan eski uygarlığın, şehir kültüründen, fetih yapan halkın etkilendiğini söylemektedir. Bu durumu, İran'a sefer düzenleyen Abbasi, Emevi ve Selçuklu Devletlerinin İran kültüründen etkilenmiş olmasıyla örneklendirmektedir. Düşünürü göre böylece kültür geçişi de sağlanmış olmaktadır.¹¹¹ Ayrıca ilk nesil, mülkü sahiplenmesi nedeniyle şehirleri yeniden düzenleyen ve şehirleşmeye önem veren bir özellik sergilemektedir. Böylece devlette şehirleşme yaygın hale gelmektedir.¹¹²

İkinci nesilde ise; hanedanlık bozulmaya ve kendini oluşturan özelliklerini kaybetmeye başlamaktadır. Toplumsal bağların zayıflaması, farklı gruplar arasında evliliklerin yapılması, mevcut asabiyetin özüne bu nesilde daha çok zarar vermektedir. Farklı ırklarla yapılan evlilik sonucu, soy, değişime uğramaktadır. Buna örnek olarak İbn Haldun, Müslüman Arap liderlerinin, Arap olmayan kişilerle evlenmeleri sonucunda soylarında değişim meydana gelmesini, toplumsal uyuma zarar vermelerini ve siyasi olarak güç kaybetmelerini örnek gösterir. Bu aşamada aynı zamanda, mevcut hükümdar, fetihten kaynaklanan tüm yönetim gücünü kendisinde toplamak istemektedir. Abbasilerde, Türklerden oluşan askeri birlikler kurulması ve hükümdarın akrabalarının mevcut iktidara karşı paralı asker toplamaya başlaması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Böylelikle; önceden kabile lideri olan kişi artık yakın soydaşlarını iktidardan uzaklaştırmak için yakınlarıyla mücadele etmeye başlamıştır. Bu durumda, fetihler için harcanan çaba, akrabaları saltanattan uzaklaştırmak için harcanmaktadır.¹¹³

Üç ve dördüncü nesilde ise; bedevilerde, başlangıçta olduğu gibi ne soyluluk ne de cengâverlik kalmamaktadır. Asabiyetin ortadan kalkmasıyla birlikte, ordudaki asker sayısında azalma, halkın, zihnen ve fiziken tahribata uğraması ve kanaatkârlığın azalmasıyla dine bağlılıkta zayıflama meydana gelmektedir.¹¹⁴ İsrâ suresi on altıncı

¹¹¹ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 208.

¹¹² Efe - Sözer, "İbn Haldun'un Hadarilik ve Bedevilik Ayrımı ve Bu Ayrımın İma Ettiği 'Hadari Din Dili'İhtiyacı", 199.

¹¹³ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 211.

¹¹⁴ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 214.

ayetteki “Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine (iyiye yönlendirici) emirler veririz; onlar ise orada günah işlemeye devam ederler, sonuçta o ülke helâke müstahak olur, biz de oranın altını üstüne getiririz”¹¹⁵, ifadesinden yola çıkan İbn Haldun, bu durumu toplumsal çözülmeyle açıklamıştır. Yani düşünöre göre, bir topluluk, yok oluş sürecini kendi eliyle tetiklerse, toplumsal çözülme ve bozulma hali hızlanır ve ilahi iradeyle yok oluşu tecelli eder.¹¹⁶ Düşünür burada, umran ilminde daha önce bahsettiğimiz durumu yani umranın çöküşünün gerçekleşme sürecini genel kapsamda açıklamış, bir topluluğun liderleri ile o toplumun çöküşü arasındaki ilişkiden söz etmiştir. Ayrıca düşünür, Dünya hayatına meyletme durumu artınca dine olan bağlılık azaldığını belirtmiştir.¹¹⁷

1.5. Umran İlmi ve Din

Bedeviler ya da aralarında sadece asabiyetten doğan birliktelik olan toplulukların, devlete ulaşması zorlu bir sürecin ardından gerçekleşmektedir. Çetin şartlar altında ayakta kalabilen bu toplumların, resmi anlamda herhangi bir yasaları yoktur. Yasa oluşturmaya ya da yasa düzenlemeye yaklaşmazlar, başka bir topluluğu egemenlikleri altına aldıklarında, buyruklarının mallarını, sahip oldukları mülkü yağma etmeyi düşünmektedirler. Böylece, toplumda adaletsiz bir düzen ortaya çıkmaktadır. Bu durumun süregeldiği ortam da umrandan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Aynı asabiyetlerden oluşan kabilesel topluluklarda, ortak bir noktada fikir birliğine varmak ve geneli içine alabilecek bir birliktelik oluşturmak sadece din sayesinde mümkün olmaktadır.¹¹⁸

Bu bağlamda, İslam dini, ortaya çıkışından bu zamana kadar ki süreçte tesir ettiği toplumların, toplum düzenine kökten değişim getirmiş, eski düzendeki mevcut koşulları başka bir tarafa, yeni kurallar üzerine bir toplum inşa etmiş bir harekettir. İslam, Araplar ve etkisi altındaki diğer milletlerin siyasal rejimlerini, devlet yapılarını, toplum ve ahlak değerlerini kendi inanç sistemine göre dizayn etmiştir. Mevcut toplumda, sıradan bir

¹¹⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 16 Aralık 2021), el- İsrâ 17/16.

¹¹⁶ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 216.

¹¹⁷ Yılmaz, *İbn Haldun'a Göre Din-Toplum İlişkisi*, 92.

¹¹⁸ Cabiri, *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 235.

vakıa olmak yerine, o toplumdaki tüm kurumların ve oluşumların, kanunlarını belirlemek isteyen genel kapsamlı bir aksiyon haline gelmiştir.¹¹⁹

Umran-din ilişkisiyle ilgili bir diğer önemli husus ise mevcut umranda, toplumsal hayatın değişkenlerinin din anlayışı üzerindeki etkisidir. Coğrafi şartlar, ekonomik ve toplumsal faaliyetler, umranı şekillendirmede etkili olduğu kadar, inanç biçimini şekillendirme açısından da önemlidir. İbn Haldun bu noktada, kişinin zengin ya da fakir olması durumunun, kişinin dini duyguları üzerinde etkili olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda düşünür, kırdan, köyde yaşayan ya da kentte yaşamını devam ettiren bir kimsenin, israftan ve bolluktan kaçınması durumunda, müsrif insanlara nazaran daha inançlı bir kimse olacağı sonucuna ulaşmıştır. Yani bedevi hayatta böylelikle zahit ve kanaatkâr kimseler topluluğu fazla iken hadari umranda daha azdır.¹²⁰

İbn Haldun, umran içinde, din olmadan kalıcı bir gelişmenin de kaydedilemeyeceğini belirtir. İnsan doğasından gelen iyiliğin korunması, sosyal anlamda dayanışmayı gerekli kılan bir durumdur. Düşünüre göre, toplumların gelişim süreci dini otorite tarafından izlenmez ve kontrol edilmezse toplum ayakta kalamaz, bunlar sosyal düzeni koruyucu ve ayakta tutmaya yardımcı yapılardır. İslam dini ise bu dengeyi sağlamada etkili olmuştur.¹²¹

İbn Haldun'a göre umranda tahribatın olması, insana zarar vermektedir. Düşünür, bu hususta İslam'daki beş kaideden yola çıkarak umranın nasıl korunacağını açıklamaktadır. Bu beş kaideye (dinin muhafazasına, nefsin muhafazasına, aklın muhafazasına, nesillerin muhafazasına ve malın muhafazasına) uyulması durumunda, umran, güvenli bir yer haline gelmektedir. Ayrıca, insanların zulmederek birbirlerinin haklarını gasp etmesinin önüne geçilmek için zinanın ve diğer kötü alışkanlıkların önlenmesi gerekmektedir. Toplumsal hayatın manevi düzeninin sürdürülebilmesi amacıyla, caydırıcı ceza ve yaptırımların uygulanması da yine umranın korunması için zorunluluk arz etmektedir. Din burada yaptırım uygulayabilme gücüne sahiptir.¹²²

¹¹⁹ Arslan, *İbni Haldun*, 147.

¹²⁰ Arslan, *İbni Haldun*, 149.

¹²¹ Dhaoudi, "The Concept of Change in the Thought of Ibn Khaldun and Western Classical Sociologists", 72-73.

¹²² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 551.

1.6. Umran'da Meydana Gelen İlmi Faaliyetler

İbn Haldun'un yaşadığı dönemde, ilmi faaliyetler, Endülüs'ün ve Kuzey Afrika'nın Kurtuba, Basra'da ve Kufe gibi şehirlerinde ileri medeniyet olmanın da etkisiyle artmış ve hız kazanmıştır. Mevcut ilimlerin gelişmesiyle yeni sorunların ve konuların değerlendirilmesi, ilmi gündeme canlılık ve hareketlilik kazandırmıştır. Bu şehirlerde araştırma yapan âlimler kendilerinden önceki âlimleri, yaptıkları çalışmalarla gerilerinde bırakmıştır. Umrandaki gerileme başladığında ilimle meşgul olan kişiler, bu şehirlerden başka yerlere gitmekte ve ilme olan rağbet azalmaktadır. Kendi döneminden de örnek veren İbn Haldun, Mısır'a gittiğinde ülkenin gelişmişlik ve hadariyet seviyesinin ileri olduğunu fark etmiş, buradaki umranın ve yerleşik hayatın cazibesıyla, ilmi uygulamaların, ilmi alanların çeşitliliğine dikkat çekmiştir. İbn Haldun, Mukaddime'sinde umranla ilgili şu ayrıntıya da özellikle yer vermiştir; Mısır'da Selahaddin B. Eyüp'ten sonra hâkimiyet süren Türk hanedanlıkları, kendilerinden önceki kültürel ve ilmi ilerlemeyi korumuş ve güçlendirmiştir. Nitekim sultanlarından, kendilerine haksız davranmasından korkan emir ya da hizmetliler bulundukları yerde birçok medrese, zaviye, imarethane inşa etmiş ve bunların gelirlerinden varislerine de hisse ayırarak vakıf mallarına ortak olarak dâhil etmişlerdir. Bu sayede, geliri artan bu ilmi yapılar, ilim yolcuları için şehirleri cazip kılmıştır. Âlimler çoğalmış ve ilmi faaliyetler umran içinde hız kazanmıştır.¹²³

¹²³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 781.

2. İBN HALDUN'UN DEVLET KURAMI

2.1. Devletin Tanımı

Devlet kelimesi Arapça olarak: “Bir halden başka bir hale dönmek değişmek¹²⁴, kılıç/savaş¹²⁵, nöbetleşmek¹²⁶, dönem¹²⁷, birbiri ardınca gelmek¹²⁸, dolaşmak¹²⁹; üstün gelmek¹³⁰, zafer kazanmak demektir.¹³¹ İbn Haldun ise devleti, asabiyeti olan hâkim bir kuvvetin mekân ve zaman içinde vuku bulmuş hali olarak tanımlamaktadır. Düşünür, birçok tanımda ise, devlet ve mülk kavramlarını birbiri yerine kullanmıştır. Ayrıca düşünür, devlet ve mülk kavramlarını temsil ettikleri otorite bakımından ise birbirinden ayırmaktadır. Buradan hareketle devlet kavramı, mülk kavramıyla aynı anlamda kullanılsa bile, devlet kelimesinin özel olarak, başka bir otoritenin uzantısı olmayan ya da başka bir otoritenin himayesindeki bir kuvveti temsil etmeyen en üstün otorite olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda mülk kavramını, devlet kavramından ayrı olarak ele aldığımızda, bu kavramın, üstün otorite altındaki bağlı otoriteler için kullanıldığını söylemek mümkündür. Devlet, hanedanlığın kendisi iken, mülk hanedanlığa tabi olan, toplumsal olarak daha küçük birim olan kabile ya da aşirete tekabül etmektedir.¹³²

Hükümdarlık¹³³, otorite¹³⁴, yetke¹³⁵, mal¹³⁶, saltanat¹³⁷, güç¹³⁸, mülk¹³⁹, orta¹⁴⁰ servet¹⁴¹, gayrimenkul¹⁴² varlık, zenginlik gibi dar anlamlarda kullanılan mülk tam anlamıyla

¹²⁴ Herevî - Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed Ivaz Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi et-Turâs'î'l-'Arabî, 2001), 14/124.

¹²⁵ Mursî – Sîde, *el-Muhkem* thk. Hendâvî, 9/428.

¹²⁶ Mursî - Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrâhîm Ceffâl (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs el-'Arabî, 1996), 4/473.

¹²⁷ İbn Manzûr – Ensârî, *Lisânu'l-'Arab*, 4/298.

¹²⁸ İbnu'l-Kattâ' es-Sikliyyu - Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer b. Aliy es-Sa'dîy, *Kitâbu'l-Ef'âl* ('âlemu'l-Kütübi, 1983), 1/373.

¹²⁹ Herevî – Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk; Mur'ib, 14/108.

¹³⁰ Fârâbî - Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. el-Huseyn, *Mu'cem Dîvânü'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer (Kahire: Müessesetu Dâri's-Şa'bi li's-Sahâfe ve't-Tibâ'a ve'n-Neşri, 2003), 2/354.

¹³¹ Fârâbî - Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-'Arûs ve sihâhi'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdu'l-Ğâfur 'Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 2/730.

¹³² Oktay Uygun, *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı* (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2019), 91

¹³³ Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Harbî, *Ğarîbu'l-Hadîs*, thk. Süleymân İbrâhîm Muhammed el-Âyid (Mekke: Câmi'at Ummu'l-Kurâ, h.1405), 3/967.

devlete karşılık gelmemektedir.¹⁴³ Öte yandan mülk ve devlet kavramlarının ayrımı siyasal otorite bağlamında ele alındığında mülk; eğer bir başkasının egemenliğine tabi olarak mevcut halde bulunuyorsa, tam mülk değildir “eksik mülk” olarak tarif edilir. Bu bağlamda İbn Haldun’a göre, sultanın sahip olduğu bölgelerdeki kavimlerin ya da toplulukların kanaat önderleri ya da liderleri (reis, emir) siyasal otorite yönünden incelendiğinde, eksik mülkün temsilcileri olduğu sonucuna varılabilmektedir. Asli iktidar sahibi, sultanın ya da hanedanlığın zirvesindeki kişidir. Hanedanlık içindeki bu toplulukların liderleri, onları birleştiren nihai sultana tabi olmuşlardır. Bu bağlamda, Abbasiler dönemindeki Fars emirlerinin durumunun eksik mülke örnek teşkil ettiği görülmektedir. İbn Haldun’a göre; kendisinden üstün bir egemenin tesirinde olmayan mülk ise, tam mülke tekabül etmektedir.¹⁴⁴

Mukaddime’de ise mülk ve devlet sözcüklerinin, birçok yerde sözcüklerin birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. İbn Haldun devlet tanımından ziyade mülk kavramını kullanmış, bu kullanımdan hareketle, devletin mekân ve zamandaki sürekliliğini iki açıdan değerlendirmiştir. Devletin, mekânsal anlamdaki sürekliliğiyle kastedilmek istenen; mevcut devletin nüfuz ettiği alanın ya da bölgenin sınırlarıdır. Buna, kurulan

¹³⁴ Herevî – Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, thk; Mur’ib, 1/224.

¹³⁵ Ebû Bekir el-Enbârî - Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr, *ez-Zâhir fî Me’ânî Kelimât en-Nâs*, thk. Hâtem Sâlih ez-Zâmin (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1992), 1/161.

¹³⁶ Herevî - Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdillâh el-Bağdâdî, *el-Ğarîbu’l-Musannef*, thk. Safvân ‘Adnân Dâvûdî (Medine: Mecelletu’l-İslâmiyye, h.1414), 1/403, el-Ezdî, Ebu’l-Hasen Kerrâ’i-Nemli - Alî b. el-Hasen el-Hünâî thk. Ahmed MuhtârÖmer - Dâhî ‘Abdu’l-Bâkî, (Kahire: Alemu’l-Kütüb, 1988), 31.

¹³⁷ Herevî – Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, thk; Mur’ib, 3/27, el kazvînî - Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b.Zekerîyyâ er-Râzî, *Mu’cem Mekâyisi’l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1979), 3/34.

¹³⁸ Harbî, *Ğarîbu’l-Hadis*, thk. Âyid, 3/962.

¹³⁹ Herevî - Bağdâdî, *Ğarîbu’l-Hadis*, thk; Muhammed ‘Abdul-Muîd Hân (Haydarâbâd: Matbabatu Dâiratu’l-Me’ârîf elOsmâniyye, 1964), 1/283.

¹⁴⁰ Fârâbî – Hüseyin, *Mu’cem Dîvânu’l-Edeb*, thk. İbrâhîm Enîs (Kahire: Müessesetu Dâri’s-Şa’b li’s-Sahâfe ve’t-Tibâ’a ve’n-Neşr, 2003), 1/192.

¹⁴¹ Mursî – Sîde, *el-Muhassas*, thk. Arabî, 1/353.

¹⁴² Ferâhidî – Basrî, *Kitâbu’l-‘Ayn*, thk. Sâmerrâî, 1/297, eş-Şeybânî Ebû ‘Amr İshâk b. Merrâr, *el-Cîm*, thk. İbrâhîm el-Enbârî (Kâhire: el-Heyyetu el-‘Amme li-Şu’ûn’il-Metâbi’ el-Emîriyye, 1974), 1/125.

¹⁴³ Mursî – Sîde, *el-Muhassas*, thk. Arabî, 1/357.

¹⁴⁴ Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 217.

devletin kapladığı yüzölçümü de denilmektedir. Öte yandan devletin, hâkimiyeti altındaki bu topraklarda asabiyetin de etkisiyle otoritesini koruyabilmesi, hâkimiyetin sürdürülmesi açısından önem arz etmektedir. Bu devlet, otoriteyi sağlamakta yetersiz kalırsa; hükmü altına almak istediği bölgelere egemen olamaz, bu bölgelerdeki asabiyetlerle dayanışma bağı içine giremez ve devlet böylece sahip olduğu başkentle yetinmek durumunda kalmaktadır. Asabiyetin güçlülüğü durumunda, karşı asabiyetlerde zayıflık söz konusu ise, devletin hem sınırları genişlemekte hem de dayanışma gücü fazla olmaktadır. Bahsedilen her iki durumda da devletlerin tabii sınırları vardır. Bundan öteye gidememektedirler. Burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan birisi, toprakların egemenlik altına alınması, rasyonel anlamda coğrafi bir sınırlılık değildir. İktidardaki asabiyetin etkisiyle hareket eden güç azalma göstermedikçe, ilerlemeye ve genişlemeye devam etmektedir. Coğrafyayla sınırlandırılmış bir sınırlılık anlayışı asabiyetin dışında yer almaktadır. Çünkü asabiyetle kurulu olan devletlerde esas olan dayanışma, bir olma ya da yakınlık duygusudur. Günümüz siyaseti anlayışında; belirli sınırlara sahip bölge ya da alan tarifi üzerinden devlet tanımlaması yapılırken; İbn Haldun'a göre devlet, sınırları olan toprak parçası ya da bölgeyle tarif edilmeyip, insanların duygusal anlamda bağlılık hissettikleri ve nüfuz ettikleri alanla ilişkilendirilmektedir. Asabiyetin devlet eliyle ulaştığı en uç sınır, devletin sınırı kabul edilmektedir. Çünkü genişleyen devleti kontrol altında tutmak zor bir uğraştır, vergi, kanun ve idarenin uzak bölgelerde uygulanması ve merkezi bir kontrolün sağlanması, asabiyetten kaynaklanan bağlılık duygusuyla var olmaktadır. Yani bu sayede merkezi idare, gücünü ne kadar geniş topraklara sahip olursa olsun en uç sınırdaki bile hissettirmiş olmaktadır. Öte yandan devleti büyük devlet yapan özelliklerden birisi de kendi hâkimiyeti altında birleştireceği asabiyetlerin sosyolojik durumudur. Bu durumu, İbn Haldun daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz bedevi yaşamla ilişkilendirmekte, dağda çetin şartlarda yaşayan ve istilacı olan bedevilerin, düz arazide yaşayan bedevilerden çok daha fazla araziye ele geçirip burayı mülkleri haline getireceğini söylemektedir. Çetin şartlarda yaşayan bu bedeviler savaş yetenekleri ve asabiyet gücü sayesinde karşılaştıkları kavimleri kolaylıkla itaat ettirebilmektedir.¹⁴⁵ Bu kavimlerden bazıları; Arap, Kürt ve Türklerdir. Bu tür kavimler ele geçirdikleri yerlerle sınırlı kalmamakta ve

¹⁴⁵ Cabiri, *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 266-267.

sabit yerleşik hayata geçmemektedirler. Bu kavimler, ele geçirdikleri yerlerden daha uzaktaki bölgelere de güç yoluyla egemen olmakta ve böylece, asabiyetlerinin kapsam alanlarını da genişletmiş olmaktadır.¹⁴⁶ Düşünür'e göre, zamansal süreklilikle kastedilen ise; zamanla asabiyetin kendisinde meydana gelen döngüsel değişimlerdir. Yönetme ve tahakküm gücünün, toplum içinde bulunan farklı asabiyetlerden birinden diğerine geçiş süreci bu zamansalıyla ifade edilmektedir. Kısaca, tarihte meydana gelen toplumsal ya da sosyolojik bir döngüsellik değil, asabiyetin kendisinde, asabiyetler arasında el değiştirme sürecindeki bir dönüşümden bahsedilmektedir.¹⁴⁷

Zaman içindeki süreklilikle ilgili olarak düşünür, devletinde insanlar gibi ömrü olduğunu söylemiştir. Üç kuşak olarak gerçekleşen bu değişimde, her bir aşama için belirli olan süre kırk yıldır. Kırk yıl olma sebebini ise düşünür şöyle açıklamaktadır; bir insan kırk yaşına ulaştığında yaşamının da erişkinlik sürecini nihayete erdirmiş bulunmaktadır. Tıpkı insan gibi devletin içinde de bir kuşak için kırk yılı doldurunca kendisi yok oluşa doğru ilerler ve geriden gelen kuşak önceki neslin cefasını, mücadelesini anlamamış olur ve kendi döneminin şartlarına göre hayat tasavvuruna sahip olur. Düşünürün bahsettiği üç kuşağı ele aldığımızda, birinci kuşak; zorlu koşullarla mücadele eden, zorluk karşısında dirayetli ve cesur olan, bedevilik kimliğini bozulmadan koruyan, çevresindeki rakiplerini korkutan ve egemenliğindeki halkı himaye edecek kudrettedir. İkinci kuşak; birinci kuşaktaki zoraki özellikler kırılmaya başlamıştır. Mülkü elde etmiş olmanın rahatlığı, refaha ulaşmanın serbestliği, ortak bir gurup duygusu olan asabiyetin ünü ya da şöhreti bir kişi ya da belli başlı kişilere indirgenmesi, bunun dışında kalan kesimin durağanlaşması ve tembelleşmeye başlaması, itibar kazanmanın önemini kaybetmesi bu safhada kendini göstermektedir. Bu kuşakta asabiyet, bir önceki kuşak kadar keskin değildir. Asabiyetin etkisi azalmaya başlamaktadır. Bu kuşaktakiler, önceki kuşak gibi olacakları umudunu taşımaktadır. Önceki kuşaktan haberdardırlar ve önceki kuşakla birebir temas halinde bulunmuşlardır. Üçüncü kuşak; bu kuşak önceki neslin devamı değilmiş gibi davranmaktadır. Bedevilikteki sert özelliklerini kaybetmiş durumdadırlar. Asabiyet bu kuşakta kaybolur, bu durumun nedeni ise kendilerine hükmedecek bir otoritenin etkisiyle hareket ediyor

¹⁴⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 359.

¹⁴⁷ Cabiri, *İbn Haldun'un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 270.

olmalarıdır. Refahın baş gösterdiği, her türlü imkânın bulunduğu kuşak, bu kuşaktır. Bu kuşaktaki insanlar devlet karşısında, ihtiyaç sahibi kimseler haline dönüşmektedirler. Karakteri ön plana çıkarma, şan- şöhret ve nam peşinde koşma, cesaret, özgüven, mücadele gibi manevi değerler tahrip olmaktadır. Manevi değerlerin yerine estetik zevklerin ön plana çıkardığı biçim, giyim-kuşam gibi zevk ve lüksten oluşan değer yargıları topluma ikame edilmiştir. Yöneticilerden oluşan bir grubun, halk nezdinde şahsi duruşlarını her ne kadar cesur, yiğit göstermeye çalışsalar da özünde, metanetini, cesaretini kaybettiği görülmektedir. Hakkını arayan tebaanın, yönetici ya da elit diyebileceğimiz gruptaki bu kimselere hesap sorduğunda, bunların kendilerini savunacak kudretleri yoktur. Böyle durumda devlette en üst mertebedeki kimse yani o devletin hükümdarı, kendi meşruiyetini destekleyecek çetin kimselere ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda mevali çoğalır. Devlet başkanları ve yönetici elit, halk karşısında otorite, güç ve saygınlık kazanmaya çalışmaktadır. Devletin ve devlet yöneticilerinin itibarı böylece arttırılmaya ve korunmaya özen gösterilir. Aynı zamanda, devlet savunmasız kalamamakta ve yüz yirmi yıllık ömrünü en son aşamada çöküşle birlikte tamamlamış olmaktadır.¹⁴⁸

2.2. Devletin Amacı

İnsanların tabiatında saldırı ve zulmetme duygusu bulunmaktadır. Aynı zamanda insanlar, ele geçirdiği imkânları ve olanakları başkalarıyla paylaşmamak için birtakım tavırlar sergilemektedir. Çatışmayı meydana getiren bu durumların neticesinde, insanlar birbirini katletmeye başlamakta ve insan neslinin yok olması durumu söz konusu olmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, insanlar arasındaki bu zararlı hallerin ortadan kaldırılması ve düzenin tesis edilmesi için devletin varlığı zorunlu hale gelmektedir. Devlet vasıtasıyla, bireyler arasında uyum ve düzen sağlanmaya çalışılmakta, insanların birbirine karşı hakkı korunmuş olmaktadır.¹⁴⁹ Huzurun tesis edilmesi, insanlara faydalı olmak ve güvenliği sağlamak ancak örgütlenmiş bir yapının varlığı yani devlet sayesinde mümkün olmaktadır.¹⁵⁰ Mukaddimeye göre ise devletin amacı, toplum için

¹⁴⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 394.

¹⁴⁹ Topses, “İbn Hadun’da Asabiyye Olgusunun İşlevleri ve Toplumsal Temelleri”, 95.

¹⁵⁰ Waleed Jaafar Ibrahim Blbas, *İbn Haldun Düşüncesinde Devlet Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 60-61.

görev üstlenen, halkın yönetim sorumluluğunu üstlenerek, ilahi kudretin hükümlerinin tesis edilmesi için çaba harcayan bir kurumdur ve halk üzerinde kanunların yürütülmesini sağlamaktır.¹⁵¹ Bu kapsamda devletin amacı; zulme ve haksızlığa sebebiyet verecek, insanların, birbirlerine ya da başkalarına vereceği zararı ortadan kaldırmaktır. Böylelikle, egemenliği de elinde bulunduran devlet, haksızlıkların önüne geçerek, toplumun ve insanın varlığını tehlikeye düşürecek, tahribata yol açacak şekilde hareket etmemelidir. Zulmün, toplumsal isyanı tetiklemesinin engellenmesi ve toplumda hak ihlallerinin önlenmesi amacıyla, halkın kabullendiği ve hükümleri meşru olan, halkı itaat ettirecek kanun ve kuralların uygulanma mecburiyeti vardır. Kanunlarla meydana gelmemiş devletin, meşruiyetini de sürekli kılması söz konusu olamamaktadır. Bu nedenle devletin temel amaçlarından birinin de adaleti sağlamak olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.¹⁵²

Daha önceki kısımlarda da belirttiğimiz gibi her devletin kendine ayrılan bir zamanı vardır ve devletler, kendilerine ait olan bu zaman dilimi içinde belli amaçlar doğrultusunda döngüsel bir biçimde varoluşlarını devam ettirmektedirler. Yani, İbn Haldun'a göre, yüz yirmi yıl olarak belirlenen süre içinde devletler, yaşadıkları olayların neticesinde kuruluştan yıkılışa kadar geçen süre içinde kendi dönemlerini yaşamaktadır. Devletlerin hüküm sürdüğü yıllar farklı olsa bile, devletlerin geçirmiş oldukları evreler benzerlik göstermektedir. Bunun nedenlerinden biri ise, kurulan devletlerin amaçlarındaki farklılıktır. Farklı dönemlerde, farklı devletler kurulsaydı bile kuruluş amaçları aynı olmadığından, devletlerin ömürleri de bu bağlamda farklılık göstermiştir. Kısacası devletin kuruluş amacı, devletin ömrünü de belirlemede etkili olmaktadır. Örneğin, Osmanlı Devleti altı yüz yıllık bir ömre tabi olduğu görülmektedir. İbn Haldun dönemindeki devletler ise, en fazla yüz yirmi yıllık bir ömürle sınırlı kalmıştır. Bu iki farklı durumu kıyasladığımız zaman hüküm sürülen yıllar, coğrafya ve olaylar farklı olsa da devletlerin oluşum aşamaları ve devletlerin yıkılış süreleri arasındaki ilişki benzerlik göstermektedir. Ancak kuruluş amaçları bakımından, İbn Haldun dönemindeki devletler ile Osmanlı Devleti farklılık göstermektedir. Osmanlı devletinin kuruluş amacı incelendiğinde, adaletin ve güçlü asabiyetin varlığı ön plana

¹⁵¹ Ayfer Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler* (İstanbul: Beta Yayınları, 2013), 105.

¹⁵² Arslan, *İbni Haldun*, 157.

çıkılmaktadır ve bu unsurlar devletin uzun ömürlü olmasında etkili olmuştur. İbn Haldun dönemindeki devletler incelendiğinde ise, devletlerin uzun ömürlü olmasını sağlayacak adil ve sürdürülebilir, bir devlet yapılanmasının olmadığını söylemek mümkündür.¹⁵³

Adalet dışında, devlet olma amacını etkileyen ve Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi devletin uzun ömürlü olmasında etkili olan diğer önemli bir faktör olan asabiyet, devleti meydana getirme amacını iki önemli hususla gerçekleştirir. Bunlardan birincisi “akli siyaset”tir. Akli siyaset anlayışıyla ortaya çıkan devlette, temel amaç; hükümdar ya da yöneticinin, halkının ve egemenliği altında bulundurdıklarının yararını gözetmektedir. Böylece, nihai gaye olan, tebaanın çıkarlarının korunması hedefine ulaşılmış olmaktadır. İbn Haldun, bu tür devlete örnek olarak, Sasani İmparatorluğunu göstermiştir.¹⁵⁴ İkincisi ise; hükümdarın kendi çıkarları doğrultusunda, halkını, kendine itaat ettiren istibdatçı anlayıştır. Bu yönetimi hedefleyen devletler, hükümdarların iktidarının, sürekliliğini amaçlamaktadır.¹⁵⁵

Halkın yararını gözetten birinci durumda, önceden belirlenen kurallar, yönetici kesimin nasıl hareket etmesi gerektiği hususunda da etkili olmaktadır. Akli siyasetin istibdatçı olan ikinci tipi ise, hükümdarın halk üzerinde nasıl tasarrufta bulunabileceğine yöneliktir. Yani ikinci durumda halktan ziyade hükümdarın ya da yöneticilerin istekleri doğrultusunda devlet yönetimi gerçekleştirilmektedir. Akli siyaseti, kendi içinde ikiye ayıran da yöneticilerin tutumu ve kanunların içeriğidir.¹⁵⁶ Birinci tipte yani halkı dikkate alarak kanunlar düzenleyen yönetim, adaletli ve yumuşak tavrıdır. İkinci tip ise, kanunlar adaletten yoksun, baskıcı ve daha acımasızdır. Bu iki tür, rejimde kanunların, bireylere üst otorite aracılığıyla dayatıldığı görülmektedir. Her ne kadar ilk durumda halk dikkate alınarak kanunlar ve düzenlemeler yapılsa bile halkın doğrudan yönetime müdahalesi söz konusu değildir. İkinci durumda, otoriteye itaat daha da sertleşmekte, baskın otorite, bireyin kişiliğini ortadan kaldırmakta beden ve ruhunu köle

¹⁵³ İlhan Zengin, “İbn Haldun’un Umran Teorisi’ndeki Medeniyet İnşa Aşamalarının 17. Yüzyılda Kurulan Darfur Sultanlığı Üzerinden İncelenmesi”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 453-458.

¹⁵⁴ Arslan, *İbni Haldun*, 157.

¹⁵⁵ Cabiri, *İbn Haldun’un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 248.

¹⁵⁶ Uygun, *İbni Haldun’un Toplum ve Devlet Kuramı*, 137.

konumuna getirmektedir.¹⁵⁷ Akli siyaset dışında devlet kurma üzerinde etkili olan bir diğer siyaset türü ise dini siyasettir. Dini siyasetle kurulan devletin amacı ise; ilahi kurallar doğrultusunda yönetici tayin edilen bir kişi tarafından, halkın idare edilmesi ve dünyada adaletin tesis edilmesidir. Akli siyasetin aksine, dini siyasetle idare edilen bireyler, dini kuralları içselleştirebildikleri için gönülden bir bağlılıkla kanunlara tabi olmaktadır. Devletin, bu konuda herhangi bir baskısı söz konusu olmamaktadır. Dini siyasette, toplum ve siyasetle ilgili işler dini kurallarla belirlenmektedir. Kurallar, içerik olarak hem bu dünya hayatına hem de ahirete yönelik olarak fayda içermektedir. Akli siyasetle kıyaslandığında dini siyaset, dünyada düzen sağlamak için adaleti icra etmenin ve ahiret yaşamının akıbeti üzerinde etkili olmaktadır. İbn Haldun, dini siyasetin çözümlemesini yaparken, dini otoritenin halifelik yoluyla devlete dönüşümünü ve bu dönüşüm sürecindeki sebeplerin tahlilini yapmış, siyasi manada ilahi kanunların tecelli ediş şeklini, Peygamber dönemindeki olaylardan hareketle yorumlama yoluna gitmiştir. Çünkü düşünüre göre, Peygamber dönemi, ilahi hükümlerin somutlaştırılmış şeklidir. Düşünür, bu dönemdeki siyasetin gerçek manada dini siyaset olduğunu ve bu anlayış çerçevesinde hareket edildiğini savunmaktadır. Bu dönemde, Müslümanlar dini normlarla, kendi yaşamlarına sirayet eden toplumsal normları bir bütün haline getirerek ortak bir içtihat yolunu tutmuşlardır. Böylece Müslümanlar, kuralları “saf” ve “öz” haliyle benimsemiş, normları sanki kendileri meydana getirmiş gibi riayet etmişlerdir.¹⁵⁸

Düşünüre göre, Hz. Muhammed döneminde vücut bulan bu saf dini siyaset, peygamber devri sonrasında değişim geçirmiştir. Hulefa-i Raşidin devri sonrasında kurulan çoğu Müslüman devlet, tam manasıyla dini bir siyaset izleyememiştir. Bu bakımdan İbn Haldun, dini siyasi rejimi de kendi içinde üç safhada ele almaktadır; İlk safhada, tam manasıyla özünü korumuş şeriata uygun siyasi rejim söz konusudur. Buna göre, Hz. Muhammed ve halifelerin devlet yönetiminde bulunduğu dönem, ilk safhada ele alınmaktadır. İkinci safha, dini siyaset ile akli siyaset karması olan siyasi rejim şeklidir. Emeviler Dönemi’nde halife Muaviye ile Abd-el Malik arasındaki süre bu safhada ele alınmaktadır. Abbasi Devleti’nde ise, kuruluş aşamasından Harun Reşid’e kadar geçen

¹⁵⁷ Arslan, *İbni Haldun*, 159.

¹⁵⁸ Arslan, *İbni Haldun*, 158, Cabiri, *İbn Haldun’un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, 252.

süre, bu siyasi rejime tekabül etmektedir. Üçüncü safha ise; akli siyasetle hüküm sürülen “devlet siyasetinin” meydana geldiği dönemdir. Emevi Devleti’nin son dönemlerini kapsamaktadır. Devlet siyasetine geçilmesiyle oluşan devlet şekli, kurallar ve toplum düzeni de diğer safhalara nazaran farklılık kazanmıştır. Bu durumda, sonuç olarak; mülk yani devlet siyasetine geçilerek başlangıç olan dini siyasete ait örgütlenme biçimi de değişmiş olmaktadır. Dini siyasette, devleti oluşturan bireyler ümmet olma bilinciyle hareket ederken, akli siyaset temelinde kurulan devlet, asabiyeti önemsemektedir. Emeviler döneminde, dini siyaset anlayışı çözülmüş yerini, soy, nesep, yöneticilerin devlet yönetiminde bireysel tutumlarının yerini aldığı, dünyevi değerlerin ön planda olduğu akli siyaset ilkeleri doğrultusunda hareket edilmiştir.¹⁵⁹

Sonuç olarak iki siyasi rejim biçimini amaç yönünden kıyaslandığında, akli siyaset doğrultusunda hareket eden yönetimlerin, dünyevi değerleri önceleyerek bir düzen kurma çabası içinde olduğu sonucuna varılmaktadır. Toplumlardaki, beklenti ve gayret, dünyevi ihtiyaçları gidermeye yöneliktir. Dini siyasette ise amaç; iki dünya açısından da refaha ve huzura ermektir. Dini siyasetin, akli siyaseti reddettiği ya da onun zıddı olduğu söylenemez. Akli siyasetin sahip olduğu sistemi manevi değerlerle donatır ve manevi değerlerle anlamlandırır.¹⁶⁰

2.3. Devleti Meydana Getiren Unsurlar

Devletler dini siyaset ve akli siyaset olarak amaç bakımından farklılık göstermektedir. Ancak, devletleri meydana getiren birtakım maddi ve manevi ortak unsurlar bulunmaktadır. İbn Haldun bağlamında, devleti meydana getiren maddi unsurlar; elçilik, iklim, nüfus, vergi ve devlet başkanı olarak öne çıkmaktadır. Devleti oluşturan manevi unsurları ise; din, adalet ve asabiyet olarak sıralamak mümkündür.

2.3.1 Maddi Unsurlar

Devleti meydana getiren birtakım maddi unsurlar vardır. Bu unsurlar devletin var oluşunda ve varlığının vücuda gelmesinde zorunlu unsurlardır. Nitekim birçok devleti meydana getiren unsurlar incelediğinde, devlet başkanı, toprak ya da bölge, vergi, bağımsızlığının tanınmış olması ve savunma karşımıza çıkmaktadır. İbn Haldun’a göre

¹⁵⁹ Arslan, *İbni Haldun*, 161.

¹⁶⁰ Arslan, *İbni Haldun*, 172.

devleti oluşturan maddi unsurları incelediğimizde; devlet başkanı (hükümdar), vergi, nüfus, bölge, elçilik ve ordunun zorunlu unsurlar olduğu görülmektedir.

Devlet başkanı (hükümdar): Devletin, insanlar üzerinde otoritesini hissettirebilmesi için bir yöneticiye ihtiyacı vardır. Yönetici erkin varlığı hem mevcut devlet hem de toplum için vazgeçilmez nitelik taşımaktadır. Devlet için yöneticinin varlığının zorunluluk taşıması aynı zamanda sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. Her devlet yöneticisinin, devleti yönetme amacına göre sorumluluğu vardır. Bu sorumluluklar siyasi anlayışlara göre farklılık göstermektedir. Akli siyaset doğrultusunda hareket eden devlet başkanı, dünyevi hayata yönelik kararlar almakta ve bu kararlar doğrultusunda devletin ve tebaasının yönetimini sağlamaktadır. Rasyonel kaideler çerçevesinde hareket eden devlet başkanı, devlet yönetiminde etkili olan elitler, tecrübe sahibi yöneticiler aracılığıyla kanun ve yasalar düzenlemektedir. Bu düzenlemeleri bir nevi laiklik olarak da adlandırmak mümkündür. Dini kaideleri dikkate alarak düzenlemeler yapan devlet başkanı ise; ahreti de göz önünde bulundurduğundan dünya hayatına ilişkin usulleri de iki tarafın da yararına olacak şekilde düzenlemektedir. Bu görevi devlet başkanları, sanki Peygamberin vekiliymiş gibi davranarak yerine getirmektedir. Ancak, İbn Haldun dini yönetimde, hilafetteki yönetim ile devlet yönetimini birbirinden ayırmaktadır. Düşünüre göre, hilafete sahip olan kimsenin amacı, devlete sahip olmak değildir. Devlet, uhreviyete yönelik hazırlık yapmak için, dünyada hakikatin ve adaletin tesisi için zorunludur.¹⁶¹

Bu anlamda yönetici konumundaki halife, iki tür yetkiye sahiptir: hem dinin uygulayıcısı hem de dünyevi uğraşların idarecisidir. İnsanların nesil yönünden korunması, umranın sürekliliğinin sağlanması, şeriata uygun olarak belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca belirlenen bu kuralların toplumun, umranın yapısına zarar verecek nitelikte olmaması da önem arz etmektedir. Dini olan, bu kanunlar umranı ve devleti, düzene sokmak amacıyla konulmaktadır. Örnek olarak; Peygamberin bildirmiş olduğu şariat kurallarında zulmün yasaklanması ve adaletin emredilmesi söz konusudur.¹⁶²

¹⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 420-422.

¹⁶² Arslan, *İbni Haldun*, 173-174.

Bunun yanı sıra hilafeti elinde bulunduran yöneticinin bazı vasıflara sahip olması gerekmektedir. Bunlar; ilim şartı, yeterliliğe sahip olma, adalet ve vesayet altında bulunmama şartlarıdır. İlim şartının sağlanması, kuralların uygulanabilirliği açısından önem arz ettiği için, bilgi bakımından donanımlı olmayı, Allah'ın kurallarını iyi bilmeyi gerektirmektedir. Hal ve davranış olarak bilgi ve erdem yönünden de tam bir ehliyet sahibi olmayı zorunlu kılmaktadır. Yeterliliğin sağlanması hususu ise; halifelerin ceza ya da norm icra edecek muktadir güce sahip olmaları durumudur. Halifenin cesaretli olması, savaş veya savunma durumunda basiret göstererek, halkı, kendisine sevk edecek kadar kudretli ve zeki olmasını zorunlu kılmaktadır. Aynı zamanda halife, düşman karşısında cihad edebilme ve şahsına verilen vazifeleri yerine getirebilme açısından dikkatli olmak zorundadır. Öte yandan, bedensel sağlık açısından da herhangi bir uzvi eksikliğin olmaması da halifede bulunması gereken şartlardandır. Adaletin sağlanması hususunda ise; toplumun huzuru ve devletin bekası söz konusu olduğunda adalet, devlet mekanizmasının omurgası konumundadır. Halife, devlet içinde adaleti temsil etmektedir. Dolayısıyla bu temsiliyet, halifeyi devlet içinde zirve noktası yapmaktadır. Halife, adaletin temsilcisi olması nedeniyle, kendi himayesi altında bulunanları yine adalet kapsamı dâhilinde denetleme yetkisine sahiptir. Uzun ömürlü devlet olmak için halife, adalet kapsamında sakıncalı durumları ortadan kaldırma, hakka uygun düzeni sağlamak zorundadır. Son olarak tasarrufta bulunma (vesayete tabi olmama) durumu ise; halifenin ya da hükümdarın, başka birinin himayesi altında bulunmamasını gerektirmektedir. Eğer halife başkasının yönetimine tabi olacak olursa kendi yetkisine müdahale ettirmiş olmaktadır. Bu durum aynı zamanda halifelik kurumunun itibarını da zedelemektedir. Çünkü en yüksek mertebe olan halifeliğin otoritesine gelen ya da gelebilecek zarar direkt olarak devlet üzerinde etkili olmaktadır.¹⁶³

Vergi: Devletin zorunlu görevlerinden biri de vergi ve maliyeye yönelik işlerdir. Kazanç, gelir-gider, harcama hesaplamaları, devlet hakkının korunması, asker listelerinin hazırlanması, planlanan maaşların ödenmesi yetkisinin sorumlu kişilerce, belirlenmiş kurallar çerçevesinde takibinin yapılması, devletin zorunlu görevleri arasında yer almaktadır.¹⁶⁴

¹⁶³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 428.

¹⁶⁴ Kasım Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 157.

Devletler ya da hanedanlıklar, kuruluşlarını gerçekleştirdikten sonra, vergi yükümlülüğü bulunanlardan, belirlenen miktarda vergi almaktadır. Ancak, ödenen toplam vergi çok, toplanan vergi az olmaktadır. Bu durumun nedeni, devletin önceki dönemlerde, asabiyyet kaidelerine sıkı sıkıya bağlı kalmasından kaynaklanmaktadır. Yani devlet, zekâtın, haracın ve cizyenin toplanmasıyla büyük miktarda para birikimi sağlanmış olmaktadır. Buradan hareketle, vergi miktarının ve toplanma şeklinin, toplumsal örgütlenme ve toplumsal yapı ile de yakından ilişkisi bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü devletin, kuruluş aşamasına tekabül eden bedevilik döneminde, ahlaki değerler ön planda tutulduğundan, toplum ve fertler hakkı olmayan mallara yaklaşılması gerektiğinin farkındadır. Bundan dolayı toplanan verginin miktarında azlık görülür. Halkın, kendisinden fazla vergi alınmaması nedeniyle halk, çalışma konusunda daha istekli olmaktadır. Verginin az ödenmesiyle umranda çoğalma görülmektedir. Umranda ki çoğalma vergi çeşitliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu ekonomik süreçte, devletin ya da hanedanlığın güçlenme ve gelişme göstermesi böylece devam etmektedir. Giderek artan mal birikmesi sonucu ve devletin sürekli gelişme göstermesi sonucu, bedevilikle beraber mütevazı yaşamda önemini kaybetmeye başlamaktadır. Halkın ve hükümdarın huyu değişir, zaruri olmayan ihtiyaçlar artar. Böylece çiftçilerden, köyde çalışanlardan ve otlakçılardan alınan vergiler de artmaktadır. Verginin miktarını arttırmak amacıyla, gelir kaynaklarına zam yapılmaktadır. Çarşı-pazarda yeni tarife ve vergiler uygulanmaktadır. Zaman içinde ağırlaşan vergileri kabullenen halk, ödedikleri bu verginin zorunlu olduğunu zannetmektedir. Daha sonra borçlanma arttıkça halk yıpranmaya ve vergi yükünün altından kalkamayacak hale gelmektedir. Fazla vergi ödeyip az fayda sağlamaları nedeniyle, halk çalışmaktan uzaklaşmaktadır. Çalışma isteğinin ve toplanan vergi miktarındaki azalma böylece umranda tahribata ve azalmaya yol açmaktadır.¹⁶⁵

Öte yandan, verginin devlet içinde konumu kadar takibi de önemli bir husustur. Takibin yapılması için bugünkü anlamıyla maliye dairesi ya da defterdarlık kurumu gerekmektedir. Maliye dairesi ya da defterdarlık kurumu, devletin, kazanç ve harcamalarını kayda geçirmek, vergilendirmenin tarhiyatı ve tahsilâtını sağlamak ve bunları hukuka uygun bir şekilde düzenlemekle yükümlüdür. Asker sayısının ve

¹⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 540.

adlarının kayda geçilmesi, asker maaşlarının ödenmesi, ödeme yapılması gereken kurumlara tahsilâtın gerçekleşmesi görevi de yine maliye ya da defterdarlık kurumuyla gerçekleşmektedir. Aynı zamanda bu kurum, vergi işlemleriyle görevli kişilere, belirlenen kanunlar çerçevesinde, işlem tesis ettirme yetkisine de sahiptir.¹⁶⁶

Nüfus; İbn Haldun, nüfusun devlet için önemli bir unsur olduğunu belirtmiştir. Bir devletin güçlü olmasında nüfusun etkisi yadsınamazdır. Nüfus politikası, nüfus yoğunluğu ya da azlığı devletteki insan gücü açısından önemlidir. Devletin varlık alanı oluşturması, uzun vadede ayakta kalması, devlet sınırlarının korunması, hâkimiyetin ve nüfuz alanının sağlanması nüfusla yakından ilişkilidir.¹⁶⁷

Devletler ve hanedanlıklar kuruluşlarında desteğini aldıkları toplulukların nüfusu vasıtasıyla fetih alanlarını genişletmektedirler. Böylece, ülkenin değişik yerlerine gönderilen insan toplulukları aracılığıyla, devlet otoritesi de tesis edilmiş olmaktadır. Nüfusu kontrollü olarak yönetebilmeyi başaran devletler, yeni fetihler için daha güçlü hale gelmektedir. Devletin büyümesi nedeniyle, nihai sınırlara ulaşılmaya başlanmakta ve merkezi otoritenin etkisi ülkenin sınır bölgelerinde azalış görülmektedir. Böylece sınır boylarında kırılma meydana gelmektedir. Devlet çevreden merkeze doğru küçülmeye başlamış olmaktadır. Nüfusla ilgili devlete dair bir diğer husus ise; büyük devletler ve küçük devletlerin toprak kaybederek küçülmeye giden süreçlerinin aynı olmamasıdır. Büyük devletlerde meydana gelen küçülme daha uzun sürmekteyken, küçük devletlerde gerileme durumu ve nüfuz alanın daralması daha kısa sürmektedir.¹⁶⁸

Bu durumu tarihteki Tebük Savaşıyla örneklendirmek mümkündür. Tebük Savaşı öncesinde Arapların kitleler halinde Müslüman olmasıyla inanların sayısı yüz on bine yükselmiştir. Bu oran Peygamberin vefatı sonrasında da artmıştır. Müslümanların sayısındaki bu artışla beraber, Müslümanların sınır bölgelerindeki Bizans ve İran'a seferler düzenlenmesi kolaylaşmıştır. Tarihte yine değişik devletler, nüfuslarının çokluğu nedeniyle nüfuz alanı ve ele geçirdikleri topraklarda uzun süre hüküm sürme fırsatını bulmuştur. Fatımiler, insan sayısı bakımından üstün oldukları için Murabıt ve

¹⁶⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 492.

¹⁶⁷ Rauf Belge, *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 140.

¹⁶⁸ İbn Haldun, *Devlet*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018), 12-14

Muvahhit devletlerinden daha büyük devlete sahip olmuştur. Böylece Fatımiler Kuzey Afrika, Mağrip, Suriye, Mısır ve Hicaz'da hükümlanlık yapma fırsatına nail olmuştur.¹⁶⁹ Sonuç olarak; nüfus, devleti oluşturan toplumu, işgücü, savunma ve güvenlik ihtiyacını karşılaması, aynı zamanda bağımsızlığın kalıcı hale gelmesinde ve başka bölgelerinde ele geçirilip yurt edinilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda nüfusu, İbn Haldun'un kurduğu umran ilmi kapsamında ele alındığında; üretimde sürekliliğin sağlanması, neslin artışı ve korunmasıyla, büyümeye başlayan devletin de otoritesini, ülkenin her yerinde (merkezden çevreye) hissettirmesi mümkün olmaktadır.

Diğer önemli bir etken olan iklimin; kültür ve medeniyet üzerinde olduğu kadar devletlerin ortaya çıkışı üzerinde de etkisi vardır. Sıcaklığın ve soğğun aşırı olması umranı olumsuz etkilediği gibi devletin oluşumunu da olumsuz etkilemektedir. Yaşanılan bölge şartları, insanların karakter yapılarını etkilemekle kalmayıp, insanlar tarafından kurulan devletlerinde karakteristik yapısını etkilemektedir. Aşırı sıcak olan bölge insanları gam ve kederden uzak, zevklerine düşkün insanlar olarak nitelendirilirken, aşırı soğuk bölge insanı ise daha endişeli, güven sorunu olan insan olarak nitelendirilmektedir. ılıman bölge insanı ise, ilme, tekniğe ve zanaatta ilerlemeye meyilli kimselerdir. Bu iklim bölgesinde, toplum içinde insanlar arası etkileşim, uyum, ön plana çıkan diğer özelliklerdir.¹⁷⁰ Coğrafyanın ve yaşanılan bölgenin itidalli olması durumunda da devlet ve devlet başkanlığı makamı da itidalli bir hal sergilemektedir. Yani, devletin kurulduğu alanın ılımanlığı, insanlara daha sitemli bir yaşam alanı sunmaktadır. Böylece devlet, daha sistematik bir mekanizmaya sahip olur ve bu sistem içinde iktidar-yönetilen ilişkileri, kanun ve ilmi çalışmalar daha itidalli bir yol seyretmektedir. İbn Haldun, devlet ve milletlerin toplumsal yapılarını incelerken, toplumların yaşadığı ve devletlerin kurulduğu alana dikkat çekmiştir. Bu bağlamda; Rumların, Arapların, Farisilerin, İsrail oğullarının, Yunan ve diğer Asya milletlerinin kurduğu medeniyet ve devletlerin yapısını analiz ederken, bu milletlerin, soylarından

¹⁶⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 385.

¹⁷⁰ Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 107.

kaynaklanan kimlik yapıları üzerinde değil coğrafyadan kaynaklanan karakter yapıları ve yaşanılan bölge üzerinde durmuştur.¹⁷¹

Ayrıca, bu milletler, ılıman iklimin etkisiyle ve yaşanılan bölgenin de verimliliğiyle, siyasal alanda gelişme göstermişlerdir. Öte yandan, aşırı sıcak ve aşırı soğuk olan bölgelerde siyasal örgütlenmeler daha zayıf yapıda seyretmiştir. Tarihe bakıldığında, kutuplarda kurulmuş olan devletler, dünya üzerinde mevcut siyasal düzende etkinlik gösterememiş ve dünya siyasetine etkin bir şekilde müdahale de bulunma hakkına sahip olamamışlardır.¹⁷²

Elçilik; Berid, (posta, istihbarat, elçilik) ülkeler arasında haberleşme amacıyla oluşturulmuş bir kurumdur. İslam öncesi ve sonrası devletlerde de bu teşkilata bir hayli önem verilmiştir. Peygamber döneminde bu kurumun, İslam'ı anlatmak ve diplomatik ilişkiler geliştirmek amacıyla temelleri atılmıştır. Hükümdarlar arası yazışmalar, antlaşmalar gibi önemli metinlerin olduğu belgeler, bu kurum vasıtasıyla elçiler görevlendirilerek, gerekli mercilere ulaşımı sağlanmıştır. İslam'ın ilk döneminde çevre kabilelerin emirlerine elçiler aracılığıyla mesajlar gönderilmeye ve diplomatik ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır. Böylelikle, istihbarat dairesinden çıkan mektuplar Arap yarımadasında farklı kabilelerin liderlerine ulaştırılmıştır. Peygamber sonrası dönemde ise, farklı İslam devletlerinde bu kurum farklı adlar altında devamlılığını sağlamıştır.¹⁷³

Bu istihbarat ve diplomasi teşkilatının aynı zamanda birçok fonksiyonu da bulunmaktadır. Abbasiler döneminde bu teşkilat, iki fonksiyonu yerine getirmiştir; ilk olarak, devletin haberleşme ihtiyacının temini ve tesisini sağlamıştır. Devlet görevlilerine, seyahatleri boyunca güvenliğin sağlanması amacıyla yardımcı olmuştur. Posta dışındaki görevlerin icra edilmesini sağlamıştır. Bu teşkilatın ikinci özelliği; istihbaratın, gizliliği bulunan haberin taşınması işlemini gerçekleştirmektir. Endülüs Emevi Devleti zamanında, bu istihbarat ve diplomatik faaliyetler devlet adına “rakkaslar” aracılığıyla yürütülmeye devam etmiştir. Türk- İslam devletleri ise “ulaklar” aracılığıyla haberleşme sağlanmıştır. Büyük Selçuklu Devletinde Nizamülmülk'ün gayretiyle, istihbarat teşkilatı kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise, haberleşmeyi,

¹⁷¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 263.

¹⁷² Belge, *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*, 138.

¹⁷³ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 212.

istihbaratı, ulaklar ve “tatarlar” diye adlandırılan kişiler sağlamıştır. Diplomasideki bu kişilerin devlet açısından bu kadar önemli bir görevi yerine getirmeleri için birtakım özelliklere de sahip olmaları gerekmektedir. Bu özellikler, güven, iffet, ulaşım sorunun olmaması, ayrıca dayanıklılıktır. Günümüzdeki elçiliklerden farklı olmasına rağmen bu kurum devletlerin varlığı açısından her dönem önemini korumuştur.¹⁷⁴ İbn Haldun’a göre umran içinde, toplumun (aşiret, boy...) yetkili kişiler tarafından korunması, savunmayı gerekli kılmıştır. Bunun neticesinde hem devlet açısından hem de toplum açısından güvenliğin sağlanması ve savunma mekanizmasının geliştirilmesi, ordunun varlığını mecburi hale getirmiştir.¹⁷⁵ Devletin meydana gelmesinde, korunmasında ve devletin devamlılığının sağlanmasında, devletin savunulmasında ve tebaanın güvenliğinin sağlanması açısından zorunlu faktörlerden biridir. Tarih boyunca ordunun önemi, çeşitli devletler incelendiğinde daha da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda; İslam tarihine bakıldığında İslam’dan önce Arabistan ve çevresinde nizami bir ordunun bulunmaması, kabile savaşlarının olması gerçek manada devlet oluşmasını da engellemiştir. Peygamber döneminden sonra devletin askeri savunması, İslam’ın da etkisiyle Müslüman olan kitleler vasıtasıyla ordu da bütünlük sağlanmıştır. Nizami bir ordunun bulunması ve kurulması ise Emevi hanedanlığı zamanında gerçekleşmiştir. Emeviler kendi hanedanlıkları döneminde, asabiyyetin etkisini kullanarak kabilesel manada bir yapılanmaya gitmiştir. Ayrıca Emeviler, savunulması gereken yerleri kabilelerin yerleşim planına göre dizayn etmiştir.¹⁷⁶

Daha sonra Emeviler, Afrika dışından getirilen mevaliler ile ordu oluşturmuştur. Emeviler’in ardından Abbasilerde, Emevilerin kurduğu ordu sistemine bazı eklemeler yapmıştır. Abbasiler, devlet içinde güvenliğini tehdit edecek bir ayaklanma olasılığına karşı, orduyu, Arap olan askerlerden oluşturmak yerine Horasandan, İran’dan getirilen ve çoğu Türk kökenli olan askerlerden oluşturmuştur. Ordu içinde önemli bir yere sahip olan donanmaya gelindiğinde ise; Emevi Devleti zamanında, denizcilikte tecrübeli olan kişilerin ordu da istihdamı sağlanmış ve donanma için, savaşlara uygun nitelikte gemi üretimi tesis edilmiştir. Müslümanların, deniz savaşlarında söz sahibi olduğu Endülüs

¹⁷⁴ Şulul, *İbn Haldun’a Göre İslam Medeniyeti*, 216-218.

¹⁷⁵ Musa Ağgöl, *İbn Haldun Toplum, Devlet ve Medeniyet Tasarımı* (Ankara: Dorlion Yayınları, 2019), 24

¹⁷⁶ Şulul, *İbn Haldun’a Göre İslam Medeniyeti*, 195-197.

devleti zamanında, Akdeniz’de egemenlik sağlanmıştır. Hıristiyanlara ait donanmalar ise, egemenlikten muzdarip olmuştur. Müslümanların, denizde güç sahibi olduğu bu dönemde, fetihler gerçekleşmiş, kayda değer ölçüde ganimet ele geçirilmiştir.¹⁷⁷

Endülüslü hükümdarlar, donanmalarına devlet erkânı içinden seçilmiş özel askerleri, sultanın yakın adamlarını ve sultanın vesayetindeki azatlı kişileri yerleştirmiş ve donanmanın başına bir emir tayin etmiştir. Müslümanların bu dönemde, Akdeniz üzerinde egemenliklerini etkin bir şekilde kullanmalarıyla, donanmanın harekât kabiliyeti geliştirilmiş ve denizlerdeki iktidar artmıştır.¹⁷⁸ On dördüncü yüzyıla gelindiğinde ise; Suriye ile Mısır’da bulunan devletlerin donanmaları, eski gücünü kaybetmeleri nedeniyle, Akdeniz’de yeteri kadar etkinlik gösterememiş ve denizlerdeki hâkimiyeti sağlayamamışlardır. Ancak Afrika ve Mağrip’te, Endülüs donanmaları, hâkimiyetlerini devam ettirmiştir. Mısır ve Suriye’nin donanma gücünün zayıflamasından dolayı Haçlı güçlerine karşılık verilememiştir. Bu nedenle, Haçlılar karşısında, Akdeniz’de Endülüs donanmaları devreye girmiş, Mısır ve Suriye limanlarına yardım göndermiştir.¹⁷⁹

2.3.2. Manevi Unsurlar

İbn Haldun’a göre, devleti oluşturan maddi unsurların yanı sıra manevi unsurlar da vardır. Bunlar; din, asabiyet ve adalettir.

Adalet, kelime anlamı olarak; hakka uygun davranmak demektir. Devlet içindeki kullanımı ise, hukuka uygun bir düzenin tesis edilmesi ve adil devlet anlamına gelmektedir. Devlet içinde adaletin sağlanması, halkın yargıya intikal eden olaylarının karara bağlanması, lehte ve aleyhte şahitlik yapma yetkisi adalet ilkesinin gereğidir. Bu ilkeyle, aynı zamanda bir nevi şahitlik makamı da kurulmuştur. Alacaklı-borçlu ilişkilerinde, hakkın korunması ve bu koruma işlemini gerçekleştirmek için mevcut olay ya da durumun bilinmesi yine adalet kapsamında ele alınmaktadır.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Şulul, *İbn Haldun’a Göre İslam Medeniyeti*, 205-206.

¹⁷⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 503.

¹⁷⁹ Şulul, *İbn Haldun’a Göre İslam Medeniyeti*, 208-211.

¹⁸⁰ Şulul, *İbn Haldun’a Göre İslam Medeniyeti*, 170.

Adalet görevini icra edecek yetkililerin özellikleri incelendiğinde, dürüst olma, yalan söylememe, suçlamada bulunmama ve verdiği söze sadık olma durumları dikkate alınmaktadır. Aynı zamanda, adaleti icra eden kişilerin, dini kurallara uygun olarak sicil tutmak, sözleşmeleri kayda geçirmek gibi birtakım yükümlülüğü bulunmaktadır. Kadı da adaletle uğraşan bu kişilerin durumlarını soruşturmak, uygulamalarını takip ederek yapılan işlere netlik kazandırmak, adalete uygun hareket etme şartının sağlanıp sağlanmadığını kontrol etmek mecburiyetindedir. Kadı bu noktada, tebaanın hakkının korunması için dikkatli olmak zorundadır, çünkü yanlış giden bir durum ortaya çıktığında, hesap verme sorumluluğu kadıya aittir. Devlet içinde adaleti tesis için görevlendirilecek kişilerin tespitinin ardından kadılar, görevine uygunluk açısından şüpheli ya da görevini icra etme açısından yetkin bulunmayan kimselerin toplumdan ayıklanmasını sağlamaktadırlar. Böylece toplumsal yarar sağlanmış olmaktadır.¹⁸¹

Bu bağlamda, kadıların adaleti tespit için görevlendireceği kişilerde bulunması, gereken şartlar sıralandığında; ilk olarak bu kişilerde, Hakk'a uygun davranan, adaletli olma şartı aranmaktadır. Noterlik ya da adalet kurumuna zarar verecek hareketlerden kaçınan, adalet makamına intikal etmiş kişiler arasındaki durumları kayda geçirmede dikkatli davranan, akideleri usulüne uygun bir şekilde düzenleyen, kişiler arasındaki sözleşmeleri şer'i hükümler açısından geçerli sayma konusunda kontrollü davranan ve fıkıh bilgisine sahip olma şartları aranmaktadır. Bu durumun devlet içindeki yeri bir hayli önemlidir. Çünkü mahkemelere intikal eden davalarda, haklı olanların tespit edilmesinde büyük avantaj sağlamaktadır.¹⁸²

Devlet içinde bu tür yargı kurumlarının varlığı, halkın nazarında huzurun ve güvenliğin sağlanmasına da yardımcı olmaktadır. Adaletin zarar görmesi ise; büyük devletlerde zayıflamaya, gerilemeye ya da çöküşe neden olmaktadır.¹⁸³ Devletin kendisine ve umrana gelecek zararı engellemesi için devlet, adalet kurumunun sağlıklı işleyişine önem vermek zorundadır. Adaletin zarar görmemiş olması, devletin manevi olarak devamlılığını sağlamaktadır. Böylece devletin, uzun süre ayakta kalması sağlanmış olmaktadır. Diğer bir husus ise; yöneticiler ve adalet makamının icrası ile görevli

¹⁸¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 469.

¹⁸² Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 172.

¹⁸³ İbn Haldun, *Devlet*, 79.

kişiler, zulümden kaçınmalı, bireylerde haklarının ne olduğunu bilmeli ve haklarını gasp ettirmemelidir.¹⁸⁴ Güçlü bir devlet ancak bu şekilde var olmaktadır. Adalet devlete güç katmaktadır.¹⁸⁵

Asabiyet; asabiyet, devletler kurulmadan önce toplumda ortaya çıkan bir olgudur. Devlet öncesi toplumsal yapı içinde birden fazla asabiyet mevcut olabilmektedir. Bu asabiyetler arasından en güçlü olan asabiyet devleti meydana getirmektedir. Hem kuruluşun ilk aşamasında hem de dağılmadan sonraki süreçte, devletin yeniden kurulmasında asabiyet önemli bir unsurdur. Yani özetle; devlet içinde farklı boylar vardır, bu boylardan en güçlü olanı iktidarı elinde tutar ve tesis ettiği otoriteyle diğer boyları da egemenliği altına almış olmaktadır. Devletin parçalanması ya da dağılması durumunda, devleti başlangıçta bir araya getiren bu boylardan yine en güçlü olanı devlet kurmak için mücadele etmektedir. İbn Haldun, asabiyet-devlet ilişkisi bağlamında bu durumu, Ad kavminin ve diğer devletlerin geçirmiş olduğu süreçle örneklendirmektedir. Ad kavminin devleti yıkılınca yerini, bu kavmin kurucusunun kardeşi Semud almıştır. İran'da Keyyaniler, egemenliği bitince yerine Sasaniler geçmiştir. Aynı durum Yunanlılardan sonra hâkimiyeti sağlayan Rumlar içinde geçerlidir.¹⁸⁶

Asabiyeti canlı tutan ve ona işlevsellik kazandıran faktör ise, ahlak ve dindir. Çünkü ahlaki ve manevi yönden güç kazanan topluluklar veya milletler elde ettikleri güç sayesinde sahip oldukları enerjilerini devlete aktarmaktadır. Manevi olarak gelişmiş ve güçlenmiş devletler, bu sayede maddi anlamda da ilerleme kaydetmektedirler. Ahlak yönünden kuvvetli devletler ilerlerken, ahlak yönünden zayıf olan devletler gerilemektedir.¹⁸⁷ İbn Haldun burada, devletin ancak bir ülkü, yüksek manevi şuuru olursa ve gerçek bir inanç doğrultusunda hareket etmesi durumunda varlığını uzun bir süre devam ettireceğinden bahsetmektedir. Eğer devlet, şahısların kendi düşünceleri ya

¹⁸⁴ Ayşe Ekinci, *İbn Haldun'da Adalet Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 20.

¹⁸⁵ Cem Doğan, “16. Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetname ve Ahlaknamelerinde İbn Haldunizm: Kınalızade Ali Efendi, Kâtip Çelebi ve Na'ima Örnekleri/ Ibn Khaldunism In The 16th And 17th Century Ottoman Letters And Ethic Books: Examples Of Kınalızade Ali Effendi, Kâtip Çelebi And Na'ima”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, 6/27 (2013), 205.

¹⁸⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 360.

¹⁸⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 358.

da kendi keyifleri doğrultusunda kurulmaya çalışılırsa bu devlet uzun ömürlü olmamaktadır.¹⁸⁸ Önceden küçük bir topluluğun ideolojisi, fikir birliği olan asabiyet, kendi kuvvetini arttırırsa ve tutarlı bir şekilde geliştirirse küçük topluluklara da sirayet etmektedir. Ardından etkileşim içinde olduğu bu topluluğu geliştirmekte ve devlete ulaştırmaktadır. Bazı durumlarda asabiyetin yok olması söz konusudur. Devlet olma amacı sağlandığında ise, bazı durumlarda devlet ideolojisi konumuna geçmektedir.¹⁸⁹ Devlet olan her asabiyetin yine devlet olan başka bir asabiyetle savaşması durumu devletlerarası iktidar mücadelesinden de öte, ideoloji ve düşüncelerin üstün gelme mücadelesidir.¹⁹⁰

Din; asabiyeti ikinci planda bırakan istisna durumlar vardır. Bu istisna durum dinin varlığıdır. Eğer bir devlet kendi içinde, inanç, ahlak, teşkilatlanma yönünden güç birliği oluşturmuş, güçlü karakterli bir topluluk varsa, bu topluluk karşısında rakip gücün, sayısının ya da niteliğinin bir önemi olmamaktadır. Bu küçük topluluk güçlü olan inancı sayesinde, karşısındaki iktidarı devirebilmekte ve ardından idari kontrolü ele geçirebilmektedir.¹⁹¹ Böylece, dünyeviyete tabi olmadan, insanları bir noktada birleştirmek mümkün olmaktadır. Yine din sayesinde, üstün bir otoritenin kurduğu hâkimiyet altında insanlar idare edilmektedir.¹⁹² İbn Haldun’a göre din, toplum içinde mevcut haldeki farklı asabiyetlerin birbirine galebe çalmalarını engellemekte, asabiyetler arası ihtilafın ve rekabetin çıkmasını önlemektedir. İnsana dair kin, nefret ve birtakım nefsaniyetten gelen arzular dizginlendikten sonra, bir araya gelen insanların ortak gayesi Allah’ın rızasına nail olabilmektir. Kendi içinde toplumsal gücü sağlayan devletlerin, büyümesi ve gelişmesi de böylelikle hız kazanmaktadır.¹⁹³

¹⁸⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 378.

¹⁸⁹ Recep Yumuk, “İbn Haldun’da Devlet Görüşü (Birinci Kısım)”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3/1-2 (1978), 245-247.

¹⁹⁰ Ahmet Öncü - Nesrin Candan “Asabiyet & Mülk & Devlet ilişkileri: İbni Haldun’ dan Günümüze Değişimin Yönü”, *İstanbul Ticaret Odası Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2*, haz. Fahri Solak vd. (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2010), 272.

¹⁹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 379.

¹⁹² Adalıoğlu, “Siyasetnamelerde Din Devlet İlişkisi”, 320.

¹⁹³ Nurhayat Çalışkan Akçetin, “İbn-i Haldun’un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2017), 366.

2.4. Devletin Fonksiyonları

Devlet meydana geldikten sonra, devlet olmanın gerektirdiği birtakım fonksiyonlar vardır. Bu fonksiyonlar devletin kurumsal yapılarıyla sağlanmaktadır. İbn Haldun'a göre devletin fonksiyonları; yargı, polis(emniyet), yazışma ve haberleşme kurumu, vezirlik, haciplik, iktidar, ekonomi ve cihattır(savaş).

Yargı; devlet içindeki en üst mertebelerden biri yargıdır. Devletin hâkimiyeti, itaati ve adaleti sağlaması yargı vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Ayrıca devlet, toplumu nizami olarak yönetmek için herkesin boyun eğeceği kanunlar yapmak ve bu kanunları uygulanmasını sağlayacak yetkili mercie sahip olmak zorundadır.¹⁹⁴ Adaletin tesisinin sağlanmasında, yetkili en üst merci ise halifedir. Halife; kanun ve sünneti dikkate alarak dava ve şikâyetleri inceleyip neticeye bağlamaktadır.¹⁹⁵ Halife dışında kadılarda, adaletin tesisi için yetkili kişilerdir. Yargılama görevi, halifeleri ilgilendiren bir görev olmasına rağmen, halifeler, siyasi meselelerle meşgul oldukları için savaş, güvenlik ve birçok nedenden ötürü, bu görevi ihya etmeleri için kendilerinin tayin ettiği kimselere vermiştir. Halifeler, kadıları seçerken ilk dönemlerde, asabiyet faktörüne dikkat etmişlerdir. Davlara bakan kadılar, kendi asabiyetlerinden olan kişilerin husumetlerini çözüme kavuşturmakla mükellef olmuştur. Yani husumetli kişilerin davalarının görülmesi ve yargılama yapılması, davayla ilgilenen kadıların, davalılarla ya davacılarla aynı soydan veya asabiyetten gelmesi dikkate alınarak yapılmaktadır. Daha sonraki dönemde, sadece anlaşmazlık davalarına bakan kadılar, devletin içindeki birçok alandaki davalara da bakmaya kadar bakmıştır. Bu görevlerden bazıları şunlardır; kamu davaları, delileri, yetimleri, iflas etmişleri, vasi tayin edilmiş kimseleri ilgilendiren davalara bakmak, vakıflarla ve vasiyetlerle ilgili konuları karara bağlamak, yol ve bina imarındaki usulleri belirlemede şahit, emin, naip olacak kimselerin güvenilirliğini soruşturmadır. Adaleti bu şekilde tesis eden kadılar aynı zamanda devlet otoritesini de sağlamış olmaktadır.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Orhan Hülagü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), 88.

¹⁹⁵ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 111.

¹⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 464.

Kadı da bulunması gereken şartlar, akıl baliğ olma-zeki olma, bilgi kavrayışının yüksek olması ve keskin zekâyâ sahip olma şeklinde sıralanmaktadır. İkinci olarak; kadınların erkek olması ve erginliğe erişmiş olması gerekmektedir. Ancak, şahitliklerinde sakınca bulunmayan kadınlar için de yargıçlık hakkı tanınmıştır. Üçüncü olarak, kadınların hür olması yani köle olmamaları gerekmektedir. Kadı olmak isteyen kadınlar ise ancak, özgürlüklerine kavuştukları zaman kadı olabilmektedir. Müslüman olmak; Müslüman mahkemelerde yargılama işi ancak Müslüman bir hâkimce yapılabilir. Adil olmak, sözüne sadık, güvenilir, namuslu, emaneti koruyan, haramdan, günah işlemekten sakınan kimseler, şerefini korudukları müddetçe kadı olabilmektedir. Bedenen sağlıklı olmak; kadı olmak isteyen kimselerin, vücudundaki herhangi bir uzuv ya da organlarında eksikliğin ya da engelin bulunmaması gerekmektedir. Körlük ya da sağırılık durumu, suçlu-masumu tespit etme noktasında önem arz etmektedir. Hukuk bilgisinin yeterliliği; kadınlar, dini hükümleri usulüne uygun bir şekilde bilmek ve tesis etmek zorundadır. Kadınların, hakka uygun kanunları ve batıl olan kanunları iyi derecede bilmesi gerekmektedir. Bunların dışında kadıların huy olarak şu özelliklerin bulunması gerekmektedir; dünya malına tamah göstermeme, kavga, hasımlık gibi durumlarla ilgisi bulunmamak, halifeye tabi olmak ve ulema ile istişare etmektir.¹⁹⁷

Polis (Emniyet); Abbasi, Emevi, Memluk ve Mısır'daki devlerde, suç ve cezaları ve bunların sınırlarını belirleyen yetkili makam “polis” ya da “şurta” teşkilatı aracılığıyla sağlanmaktadır. Halifenin idaresinde olan bu teşkilat, yukarıda sayılan devletlerin dini görevlerindendir. Yargının verdiği hükümlerle kıyaslandığında, bu teşkilatın yetki alanı bir hayli geniştir. Sanık, şüpheli ya da zan ortaya çıkması durumlarında, olayları soruşturmak ve neticeye bağlama hususunda şurta teşkilatı yetkilidir. Bu teşkilat, cezaya mahal verecek suçun icrası gerçekleşmeden önce, bir suçun meydana gelmesini engelleyici önlemler almak ve suçtan vazgeçmeye yönelik yaptırımlar uygulamakla yükümlüdür. Ayrıca teşkilat, kesinleşmiş suçlara yönelik bazı cezalar vermektedir. Adam yaralamak, darp, el kesmek ve cinayet gibi suç olaylarında kısas yapmaktadır. Şurtanın görevi zamanla iki kısma ayrılmıştır. İlki; şüphelileri ifadeye çağırarak ve bunların takibini yapmak, soruşturma işlemlerini gerçekleştirmek, soruşturma

¹⁹⁷ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 185-187

sonrasında suçu kesinleşenleri cezalandırmak, hırsızların, gaspçıların ve cinayet işleyenlerin infazını gerçekleştirmektir. İkincisi; dini kesinlik arz eden suçların cezasını uygulamaktır. Daha sonraki süreçte, ikinci kısımda yer alan bu görevler kadınlara tahsis edilmiştir. Şurta teşkilatının devlet içindeki yerini kısaca özetlendiğinde; hadariyetin vermiş olduğu rahatlık nedeniyle, halkın kendi güvenliğini sağlayamaması durumu ortaya çıktığında, umran içinde güvenliğin sağlanmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Böylece, şurta teşkilatının varlığıyla toplum içinde asayiş sağlanmış olmaktadır.¹⁹⁸

Örneğin, İbn Haldun'un devlet görevinde bulunduğu hanedanlıklardan biri olan Meriniler zamanında şurta teşkilatında görev alan kişiler, azat edilmiş kölelerden ya da bu göreve dışarıdan tayin edilmiştir. Suçun icra etmesine neden olan faktörlerden yok edilmesi için çalışmalar yapılmış ve kamu düzenini korumaya yönelik önlem almıştır.¹⁹⁹

Yazı ve İletişim Divanı; yazışma dairesi, büyük devletler veya devlet konuma gelebilmiş mülk için gerekli bir kurumdur. Devlet olamayan, hadariyete erişmemiş toplumlar için gerekli değildir. Bedevi kalmış küçük devletsel oluşumların bu tarz kurumlara ihtiyacı yoktur. Devletin yazışma divanı olan bu kurumda kâtiplik görevini icra eden kimseler bulunmaktadır. Kâtiplerin, Arapçayı çok iyi kullanmaları ve ileri düzeyde iletişim kabiliyetine sahip olmaları gibi birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bir nevi sekreterlik ya da bugünkü anlamıyla kalem olarak adlandırılan bu kurumda görevli kimseler aynı zamanda iyi bir dil ve belagat eğitimi almış sanatkâr kimselerdir. Yazışmalara önem verilerek, güçlü bir iletişim sağlanması amaçlanmıştır. Kâtiplik makamı için kişiler, reisin ya da hükümdarın asabesinden olanlar arasından hükümdar tarafından seçilmektedir. Ancak iyi sır tutan kimselerin, bu göreve layık olduğu görülmüştür. Abbasi devletinde, sicil kaydı, evrak düzenleme kurumu vasfında olan bu kurum yüce divanlardan biridir. Evraklar, usulüne uygun düzenlendikten sonra, üzerinde sultanın ya da hükümdarın mührü olacak şekilde imzalanmaktadır. Hafsilerin döneminde, vezir ve hacibin devlet içinde, özellikle hükümdar üzerinde vesayetinin artması nedeniyle bu makam yürürlükten kaldırılmıştır. Önceden kâtibin düzenleyip hükümdarın mühürlediği belgeler, Hafsi hükümdarları döneminde, huzura çağrılan vezir ya da hacip tarafından, hükümdarın yönlendirmesiyle yazılmaya ve mühürlenmeye

¹⁹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 465-466.

¹⁹⁹ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 169.

başlamıştır. Kâtiplik divanının bir diğer özelliği ise; sultanın ya da hükümdarın baktığı davaların kayda geçirilmesini sağlamak ve hükümdarın dava esnasında söylediği sözleri tutanak haline getirmektir.²⁰⁰

Vezirlik; yardımcı anlamında kullanılan vezir sözcüğü, devlet içinde hükümdara yardım eden kişi manasına gelmektedir. Vezirler, devleti ilgilendiren her konuda devamlı ve direkt olarak hükümdara bilgi vermektedir. Bunun yanında hükümdarlarla devamlı iletişim halindedir. Devletin sınırlarının güvenliğiyle alakalı görev alan askerler ve komutanlara dair vergilerin tahsilâtıyla ilgili birtakım hususlara, devlet parasının kontrol ve denetimine kadar kapsamlı konularda tasarrufta bulunma yetkisi vezire tanınmıştır.²⁰¹ Bu makam, İslam'ın ilk dönemlerinde var olan bir kurum değildir. Çünkü mevcut büyük bir devlet olmadığı için bu makama ihtiyaç duyulmamıştır. İlk dönemde vezirlik makamı, sahabenin içinden güvenilir, devlet işlerinde yetkili ve becerikli olan kişiler arasından seçilerek temsil edilmiştir. Emeviler dönemine gelindiğinde, vezirlik makamının önem arz ettiği görülmektedir. Yüksek mertebe olan vezirler, halkın idare edilmesi, resmi görüşmelerde sorumlu olma, güvenlik ve savaş gibi konularda yetkinlik sahibidirler. Abbasi dönemine gelindiğinde ise; devletin genişlemesi ve büyümesiyle, vezirlerin devlet içindeki mevkilerinde yükselme olmuş ve vezir sayısında artış gerçekleşmiştir. Vezirlik konumunda olmak daha bir önem kazanmıştır. Abbasiler döneminde maliye defterlerinin tutulması görevi, vezirlik makamının kontrolüne bırakılmıştır. Savunma alanında; özellikle devlet içinde, orduda görevli askerler ve diğer devlet görevlilerinin maaşları ödenirken vezirin yardımına ve danışmanlığına başvurulmuştur. Devlet için toplanan paraların dağıtılmasında da yine vezirler danışmanlık yapmıştır. İlerleyen dönemde ise vezirlerin, hükümdarlardan daha fazla devlet içinde söz sahibi olması nedeniyle iktidar vesayet altına girmeye başlamıştır. Bazen güçlü hükümdarlar tarafından vezirler dizginlese bile, bazen hükümdarın vezirleri zapt edemeyip vezirlerin buyruğu olduğu dönemler olmuştur. Böyle durumlarda vezirlik makamı iki kısma ayrılmıştır;²⁰²

²⁰⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 495-496.

²⁰¹ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 144.

²⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 486.

İlk kısımdaki vezirler, tenfiz veziridir. Bunlar; sultanların kararını aynen uygulamakta, yürütmeye yönelik yetkileri icra etmekte ve hükümdardan aldıkları talimatları uygulamakla yükümlü olmuştur. Tenfiz vezirleri ileri görüşlü, dahi fikirli, tecrübe sahibi ve uyanık kimselerden seçilmektedir. Hükümdara danışmanlık yapan bu vezirlerin, devlet yönetimi için önerdikleri kişilerden de sorumludurlar. Vezir önerisiyle devlet içinde görev alan kişilerin, yapmış olduğu hatalardan vezirde hatalı sayılmaktadır.²⁰³ İkinci kısımda yer alan vezirler ise; Tefviz vezirleridir. Bu vezirler hükümdara ait işleri bizzat kendileri görmektedirler. Tenfizde olduğu gibi verilmiş kararları uygulamak yerine, tefviz vezirleri kendileri hükümdarmış gibi davranmaktadırlar. Her ne kadar hükümdarı vesayetleri altına almaya çalışsalar bile, halife sıfatına nail olamamışlardır. Çünkü vezirler, konumları itibarıyla hükümdarın uyruklarıdır. Arapların ardından, Türklerin Mısırda kurduğu Türk devletinde ise; vezirlik makamı birtakım farklılıklar arz etmektedir. Türkler, vezirlik unvanını önemsememiş ve bu makama riayet etmemişlerdir. Vezir yerine, emir unvanını kullanmayı tercih etmişlerdir. Çünkü vezir, bir sultanın emri altında uşak konumundadır. Bu bağlamda, makam derecesine baktığımızda; emirin yetkilerini, vezirin yetkilerinden daha üstün konumda görmektedirler. Mısır'daki Memlukler, naiplik makamını kullanmıştır.²⁰⁴

Haciplik; mabeyinci, kapı muhafızı ve bazen de vezir anlamında kullanılmış bir devlet memurudur. Devletin kuruluş aşamasında, vezirlikte olduğu gibi haciplik makamına da gerek duyulmamaktadır. Devletin ilerleme kaydetmesi ve büyümesi nedeniyle, herkesin hükümdarla görüşmesi zorlaşmaktadır. Öte yandan hükümdara yönelik gelebilecek zarar, güvenlik tehlikesi gibi durumlar nedeniyle, hükümdar ya da sultanlar hacipler atamak zorunda kalmaktadır. Aynı zamanda haciplik, hükümdar-halk arasındaki perde bir kurum olmasından dolayı, hükümdarın, halkın yaşantısından uzak olmasına yol açmaktadır. Buna rağmen, büyük birçok devlet, haciplik makamından istifade etmiştir. Mısırda hüküm süren Memlukler zamanında, hacipler, toplumda yasa ve hükümleri uygulamakla sorumlu tutulmaktadır. Memluklerde, yüksek bir makam olmayan haciplik, naiplik kurumuna bağlı görev yapmaktadır. Naipler, haciplerin devlet adına, belirli yerlere tayinini yapmakta, bazen de hacipleri görevden almaktadır. Hükümdara

²⁰³ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 146.

²⁰⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 487.

burada en yakın isim naiptir. Hacıp ise, muhalefet çıkması durumunda, halkla, asker arasındaki sorunları çözüme kavuşturmada yetkilidir.²⁰⁵ İbn Haldun döneminde, çoğu Arap hanedanlıklarında, hükümdara vezir ya da hacip vekâlet ederken, Memluklerde, hükümdarlara naipler vekâlet etmektedir. Naiplerin, devlet içinde farklı kurumlara atama yapma, göreve son verme gibi yetkilerinin yanı sıra, bazı devlet görevlilerini, kusurlu bulunmaları halinde maaşlarında kesinti yapma yetkisi vardır.²⁰⁶

Savaş (cihad); İbn Haldun, savaşın, insanoğlunun var olduğu ilk günden bu yana kaçınılmaz gerçeklerinden biri olduğunu söylemektedir. Yeryüzünde hemen her toplumda, toplulukta, millette savaş durumu vaki olmuştur. Savaş, çeşitli sebeplerden ötürü meydana gelse de genel olarak yeryüzünde, insanlar arasındaki çatışmalardan dolayı meydana gelmiştir.²⁰⁷ Bir grup diğer grup üzerine harekâta geçtiği zaman, saldırıya uğrayan grupta savunmaya geçmiştir. Böylece savaş ortaya çıkmıştır. Savaş sebeplerinin bazıları ise şunlardır; rakip sultanlar ya da liderler arasındaki hasımlık nedeniyle bir milletin diğer milletleri haset ederek, rakip, düşman ya da tehdit olarak görmelerinden kaynaklı ya da Allah'ın rızasını kazanmak ve bu inançla devlet kurmak amacıyla yapılmıştır. İbn Haldun, savaşı yapılaş amacına göre ise, dört grupta ele almaktadır. Birinci grup savaş; öç almaya dayalı savaştır. Bu savaş, birbiriyle husumeti olan iki kabile ya da rakip toplulukların birbirleriyle mücadeleye girişmesi sonucu meydana gelmektedir. İkinci grup savaş; birbirlerinin hasımı olan ya da birbirlerine düşman olan iki ulus arasında gerçekleşmektedir. Bu tür savaş, daha çok Arap, Türk, Türkmen ve Kürt vd. bozkır ya da çöl gibi yerlerde yaşayanlarda görülmektedir. Bu toplumlar kazançlarını ve geçimlerini, başka toplumların mallarına saldırarak elde etmektedirler. Kendini savunan topluluklara karşı savaş açmaktadırlar. Temel amaç, geçim sağlamak için yağmaya başvurmaktır. Devlet kurmak gibi bir amaç, ikinci tür savaş için söz konusu değildir. Üçüncü grup savaş; hükümdarlara ya da hanedanlara karşı ayaklanma çıkaran ve halk içinde huzursuzluğa neden olanlara karşı yapılan savaştır. Dördüncü grup savaş ise; ilahi adaleti tesis etmek için yapılan cihattır. Bir ve ikinci gruptaki savaşlar fesat, yağma ve ayaklanma amacıyla zuhur eden savaşlardır. Üç

²⁰⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 491.

²⁰⁶ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 153.

²⁰⁷ Hülagü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, 66.

ve dördüncü gruptaki savaşlar ise; devleti korumak ve düzeni sağlamak amacıyla yapılmaktadır.²⁰⁸ Son grupta yer alan cihad, özellikle Müslüman toplumlar açısından ideolojik, siyasi ve sosyal yönden farklı bir önem arz etmektedir. Tevhidi düşünceyi, adaletle yeryüzüne tesis etmek, nesli, ilmi, hakkı korumak ve insanlar arasında, bu düşünceyi geniş kitlelere tebliğ etmek amacıyla, Allah'ın rızasına nail olmak için yapılan tüm faaliyetlerin toplamı, cihat olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁹

Savaşlar yapılış şekline göre ise iki şekilde ele alınmaktadır; birinci şekil, düşmanın savunmasız anında yakalanıp, birden saldırı düzenlenmesi yoluyla gerçekleşen savaştır(vur-kaç). Bu tür stratejilere eşkıyalık da denmektedir. İbn Haldun'a göre birinci şekil savaşta, nizami bir ordunun oluşmasını sağlayacak altyapı öğeleri bulunmaktadır. Bunlar; düzen, güven ve gücü elinde barındıran insan gruplarıdır. Çünkü bu gruplar sık saflar halinde, düşman üzerine harekât düzenlemektedirler ve bu tarz ordulara karşı gelinmesi oldukça zor bir durumdur. Aynı zamanda böylesi gruplar, düşman saflarını korkutarak, karşı tarafın direncini psikolojik olarak kırmış olmaktadır. Aynı zamanda nizami olarak hareket eden bu grupların oluşturduğu ordularda, manevi güç birliği ve dayanışma sağlandığında, savaşta yer alan her bir asker, düşmana karşı ordu adına sorumluluk almış olmaktadır. Nitekim bu durum birçok ordudaki durumla benzerlik göstermektedir. Örneğin İbn Haldun, bireysel olarak tüm ordu adına sorumluluk almış olmanın, İslami bir zorunluluk olduğunu söylemektedir. Savaşta kaçmanın hainlik olduğunu ve caiz olmadığını da vurgulamaktadır. İkinci şekil savaşta ise; saldırıda bulunan tarafın kesin galibiyet kazanması söz konusu değildir. Saldırı için harekete geçen asker grubu netice elde edemedi, saldırı hattında yaptıkları sığınakların arkasına saklanmaktadır. Saldırı gücü böylece aktif olarak devam etmiş bulunmaktadır. Bazı düzenli ordularda, bu teknikten faydalanmıştır. Örneğin, İranlı askerler, savaşta filleri siper yaparak, düşman safına saldırıda bulunmuştur. Bu durum daha sonraki süreçte, Arap askerlerin, filleri telef etmeleriyle savaşta taktik değişikliğine gidilmiştir.²¹⁰

Ekonomi; toplum ve devletin büyümesinde en önemli faktörlerden biridir. Ekonomi ve toplum ilişkileri incelendiğinde her toplumun, gelişmişlik düzeyinin de farklı olduğunu

²⁰⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 529.

²⁰⁹ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, 178.

²¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 530-532

söylemek mümkündür. Ekonomik açıdan bu durum, ülkelerdeki ücretlere yansımaktadır. Örneğin, farklı ülkelerde aynı makama sahip kişilerin, ekonomik açıdan denklikleri aynı olmayabilmektedir. İbn Haldun, Fastaki kadınların ekonomik anlamda daha iyi imkânlarla sahipken, Tilimsan'da ki kadınların Fastakiler kadar iyi imkânlarla sahip olmadığını söylemektedir. Genel anlamda, iş gücü ve sermaye artışı fazla olan toplumlarda, üretimin artması ve toplumun giderek büyümesi söz konusudur, bu tür ülkelerde refah seviyesi de artış göstermektedir.²¹¹

Düşünüre göre aynı zamanda, bir devlet ekonomik hareketliliğini devam ettirebilmesi için birtakım kuralları da ihlal etmemesi gerekir.²¹² Çünkü devletin ekonomisinin iyi olması ve siyasal açıdan, otoritesinin, halk nazarında zedelenmemesi için adil bir düzen kurmak zorundadır. Güvenlik açısından da devlet, gerekli harcamaları yapmaktan kaçınmamalıdır. Genel anlamda kalkınma da bu sayede gerçekleşmektedir. Toplum huzur içinde üretime katılmalı ve böylece ekonomik çark sürekli dönmelidir. Aksi durumda, piyasada üretim azalması, gelir-gider dengesinin bozulması, devletin zayıflamaya başlamasına neden olmaktadır.²¹³

İktidar; toplumsallığın varlığı, yöneten gücün yani iktidarın varlığını gerekli kılmaktadır.²¹⁴ Toplumda liderliğin sistematize edilmiş biçimi olan iktidar, devletin ruhunu oluştururken, şehir ve insan toplulukları da devletin madde olan kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle, toplumun çürümeye başlaması şehrinde çürümesi anlamına gelmektedir.²¹⁵ Devlet için iktidar zorunlu bir unsurdur. İbn Haldun, devlet içinde iktidarın oluşması için yine, asabiyetleri birleştirmenin önemine dikkat çekmiştir. Asabiyetler birleştirilerek ya da asabiyetler arası ittifak sağlanarak, devlet içindeki tüm topluluklar bütüncül bir yapı oluşturulmak istenmiştir. Böylece, toplumsal kaynaşma da sağlanmış olmaktadır. Bu bağlamda iktidar; himayesindeki asabelerin, fitratından kaynaklı olan kibri, gururu ve itaati böylece kendi egemenliği altında idare edilebilmektedir. Bunun sonucunda da güçlü bir iktidar ortaya çıkmaktadır. Aynı

²¹¹ Hülagü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, 78.

²¹² Hülagü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, 76.

²¹³ Kozak, *İnsan-Toplum-İktisat (İbn Haldun'dan Yola Çıkılarak Çok Yönlü Bir Tahlil Denemesi)*, 244-255.

²¹⁴ Ümit Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, 138.

²¹⁵ Dale, *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, 203.

zamanda, iktidarın bu gücü elinde toplaması için halkına ya da idaresi altındaki topluluğa, hükmetme konusunda, başka bir kuvvetle müşterek hareket etmemesi gerekmektedir. Yani iktidarın gücü bölünmemelidir.²¹⁶

İktidar ve halk arasındaki ilişkilere dair bir diğer önemli husus; iktidarın yönetilenlere karşı tavrıdır. Ayrıca yönetilenlerin de sadakatle iktidara bağlı olmaları ve isyankâr bir tutum sergilememeleri gerekmektedir. İktidar da halka refakat eden, yol gösteren ve halk içinde eksik bir durumla karşılaştığında eksikliği tamamlayan, kargaşa ve haksızlıklarına çözüm bulan konumunda olmalıdır.²¹⁷ Çünkü devlet içinde, istikrarlı ve sürdürülebilir bir siyasetin varlığı, başka bir gücün varlık göstermemesiyle ve toplumsal huzur ile mümkün olmaktadır. Devlet içinde iktidarın, farklı gruplar arasında ele geçirilmek istenmesi ve bunun için çekişmeler yaşanması iktidarı zayıflatmaktadır. Bu nedenle tek bir iktidar bulunması fonksiyonel açıdan, devlet içinde yönetimi tehdit eden bu tür sorunları dizginleyebilmektedir.²¹⁸

2.5. Devlet Yöneticisinde Bulunması ve Bulunmaması Gereken Özellikler

İbn Haldun'a göre devleti yöneten kişilerde bulunması gereken hal ve tutumlar ise şöyledir; yönetimi altında bulunanlara ve fetih yoluyla elde ettiği topraklardaki insanlara karşı, hayırsever, yumuşak başlı, mert, hataları bağışlayan, güçsüzlere yardımcı olan, misafirperver, garip ve mazlumları sahiplenen, fakir ve garibanlardan yardımını esirmeyen, zorluklar karşısında yılmayan ve her daim dirayetli olan, sadakat sahibi, emri altındakilerin güvenliğini sağlayan, hukuka ve kanunlara uyan(şeriatla yönetilen devletlerde şeriata uyma), âlimlere ve devlet erkanına saygıda kusur etmeyen, âlimleri huzuruna çağırıp sorunlarını dinleyen ya da alimlerin ilimlerinden faydalanmayı sorumluluk bilen ve onların tavsiyelerine riayet eden, şahitliğinden şüphe edilmeyecek kadar güvenilir olan kimselerin sözlerine itimat eden, hakkı savunanlara destek veren, kendisinden büyük olan kimselere hürmette bulunan, kendi işlerini kendi yapamayacak kadar aciz durumda olan düşkünlere, şefkatiyle muamele ederek onların eksikliklerini ya da ihtiyaçlarını gideren, zor durumda kalan ve yardım isteyen

²¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 388.

²¹⁷ Bekir Geçit, "İbn Haldun'da Siyasal Gücün Kullanılmasında 'Asabiyet'in Önemi", *Beytulhikme An International Journal Of Philosophy*, 8/2 (2018), 632.

²¹⁸ İbn Haldun, *Devlet*, 28.

kimselerin yardım çağrısına kulak veren kimseler olmak yöneticilerin ön plana çıkan olumlu özelliklerdir. Ayrıca yönetici olan kişilerin, gaddar, hilebaz ve verdiği sözden dönen kimselerden olmama gibi davranışlara sahip olması gerekir. Bu özellikler, her yöneticinin uyması gereken davranışlar niteliğindedir. Çünkü bu davranışların, herhangi birindeki aksaklık ya da ihlal, halkta karşılık bulmaktadır. Halk, yöneticisinin ya da yöneticilerinin tavrına göre kendi huylarını belirlemektedir. Lider kişinin ahlaklı oluşu, halkını da ahlaklı, liyakat sahibi olmaya sevk etmektedir. Âlim, salih ve garip kimselere yardımda bulunmak, halk nazarında yöneticilerin itibarını arttırmaktadır. Yöneticilerin, toplumda iyiliğin ve güzel ahlakın yaygınlaştırılmasına yönelik davranışlar sergilenmesi, toplumsal yarar dışında başka bir amaç güdülmediğini de göstermiş olmaktadır.²¹⁹ Yöneticilerde ahlaki açıdan güzel olan davranışlar, ülkenin genel siyasetine ve toplumsal düzenine yansımaktadır. Ahlaki değerler açısından ilerleyen devlet kuvvetli devlet, ahlaki açıdan zayıflayan devlet yozlaşmış ve geri kalmış devlet, anlamına da gelmektedir.²²⁰

İbn Haldun, devlet yöneticilerinde olması gereken özelliklerin yanı sıra olmaması gereken özellikleri de sıralamıştır. Düşünürce göre, yönetici olan ya da olmak isteyen kişilerin bazı davranışlardan uzak durması gerekmektedir. Bunlardan bazıları, etkili bir halk-iktidar bütünleşmesi diğeri ise; ticari hayatın içinde, hükümdar ya da devlet erkânının olmamasıdır. Yönetici olan kişiler devletin idaresi dışında başka bir iş ya da görevle uğraşmamaları gerekmektedir.²²¹

Eğer, yönetici kesim, ticarete etkinlik göstermeye başlarsa, halkın geniş çapta yer aldığı ekonomik hayata müdahale etmiş olmaktadır. Piyasaya hükümdar tarafından müdahale edildiği zaman, vergilerde azalma meydana gelmektedir. Çünkü ticarete, kar elde edemeyen halk vergi ödemede zor duruma düşmektedir. Bu durumda, ekonomik anlamda, en çok kaybı yaşayan kesimde; tüccar ve çiftçi sınıfı olmaktadır. Bu nedenle, devlet yöneticilerinin ticaretten ya da kar getiren işlerden uzak durmaları gerekmektedir. İbn Haldun burada, İranlı devlet yöneticilerinden örnek verir; İran halkı, İran'da bilinmeyen bir asabiyetten kimseleri devlet yöneticisi olarak seçmemektedir. Ayrıca

²¹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 356-357.

²²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 358.

²²¹ Hülagü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, 82.

halk, yönetici olarak seçtiği kişilerde dindar olma, ahlaklı olmak, cömert, cengâver, cesur ve güvenilir olma şartı aramaktadır. Bu özelliklerin yanı sıra halk, yöneticisinden ya da yöneticilerinden ekonomiye müdahale etmemesini de beklemektedir. Yönetici olan kimsenin, asla ticaret yapmaması, en önemli şartlardan biridir. Devlet açısından bakıldığında, vergi artışında önemli yeri olan sermayedarlardan, alınan verginin azalmaması gerekmektedir. Bu bağlamda tacirlerden alınan verginin azalması, hazineyi olumsuz yönde etkilemektedir. Daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi vergi, devletin iskeletini oluşturmaktadır. Bu sistemin bozulması; siyasal istikrarın, güvenliğin ve adaletin zarar görmesine ve halk içinde hakkaniyetin zedelenmesine sebep olmaktadır.²²²

İbn Haldun, ticaretle uğraşmaması gereken devlet erkânını ise şu şekilde sıralamıştır; kadılar, müftüler, müderrisler, imamlar ve müezzinler, hatipler. Bu kişilerin, ticaretle uğraşmaları ya da ticaretle uğraştıkları vakit, görevlerine devam etmeleri, devlet içinde adaletsizliği meydana getirmekte ve ticaretle uğraşmaları halinde sahip oldukları birtakım huyları da değişmiş olmaktadır. Kara ve çıkara önem veren kişiler haline gelmemeleri için ticaretten uzak durmaları zorunlu şart halini almaktadır.²²³

Siyasal ve sosyal anlamda, devlet yöneticilerinde bulunması gereken davranışlardan biri de asabiyet ilişkilerine önem verilmesi ve bu ilişkilerin canlı tutulmasıdır. Çünkü devlet zayıfladığında, iktidarda bulunan kişilerin, hısımları aracılığıyla, ülke sınırlarında devletin otoritesi korunmaya çalışması söz konusu olabilmektedir. Bu durumda yöneticiler yakınlarının desteğine ihtiyaç duymaktadır.²²⁴

2.6. Devletin Çöküşüne Neden Olan Faktörler

Devletin çöküş sürecini, ekonomik, siyasi ve sosyal bağlamda ele alan İbn Haldun; siyasi olarak çöküşe neden olan faktörü şu şekilde açıklamaktadır; devlet, doğası gereği iktidarı elinde bulundurmak zorundadır ve devlet içinde, iktidarın bir kişide olması gerekmektedir. Güç ve kudret; devletin oluşmasında etkili olan toplulukların (asabelerin), ortak noktada buluşmalarıyla ve ortaklaşa hareket etmeleriyle mümkün

²²² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 543-544.

²²³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 713.

²²⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 559.

olmaktadır. Ancak, bu kolektif yapıdaki çözülmenin meydana gelmesiyle, güç dengeleri de bozulmaktadır. Devleti meydana getiren bu asabeler topluluğunun, zamanla güç ve kudretinde meydana gelen zayıflık, düşman tarafından koz olarak kullanılmaktadır. Böylece, devleti meydana getiren “öz” ya da çekirdek olarak adlandırılan birlik ruhu da etkisini kaybetmeye başlamış olmaktadır. Bu bağlamda, devletin korunması, bir nevi asabiyetin korunması şartına bağlı kalmaktadır. Asabe ruhunun, somut şekli olan devlet ancak bu şekilde meydana gelmektedir. Bu şart sağlanmazsa, çöküş kaçınılmaz olmaktadır.²²⁵

Siyasal açıdan önemli olan bir diğer husus; iktidarın zayıflamasının ardından, devletin uç bölgelerinde hâkimiyeti sağlayan yöneticiler, melikler ya da hanedan üyeleri devlet topraklarını bölmeye başlamaktadır. Bazen bu toprakların, başka milletlerin eline geçmesi de mümkün olmaktadır. Böyle durumlarda devlet, kendini kuran iktidarın üyelerine değil de yabancı bir devletin, saldırısına açık hale gelmektedir. Genel olarak, merkezde iktidarı sağlayamayan devletler, otoritelerinin güç kaybetmesi nedeniyle önce bölünmekte daha sonra yok olmaya başlamaktadır.²²⁶

Sosyal anlamda devletin zarara uğraması ise; devlet içinde, ayrıcalıklı kesimin çoğalması, makam ve mertebe sayısının artması ve göreve gelen kişilerin bulundukları mertebenin rehavetine kapılması nedeniyle, iktidarın güç kaybetmesiyle sonuçlanmaktadır. Çünkü devlet organları içindeki sayı arttıkça, devlet başkanı ya da hükümdar ile yönetilen tebaa arasındaki mesafe açılmakta ve halk, yöneticiyle irtibata geçememektedir. Böylece, aracı konumundaki bürokrat ya da devlet yöneticileri, devlet başkanını ya da hükümdarı yanlış yönlendirmektedir.²²⁷

Ekonomik anlamda çöküş ise; devlet içinde artan refah, lüks ve giderler sebebiyle, tüketimdeki çeşitlilikte artışa neden olmaktadır. Tüketimde meydana gelen artışın ardından eğer, bu tüketim alışkanlığının önüne geçilmez, dizginlenmezse halkta ekonomik olarak hezeyana uğramak durumunda kalmaktadır. Bu bağlamda, aşırı harcamaya güç yetirilmemesi durumu söz konusu olmakta ve halk yoksullaşmaya başlamaktadır. Hükümdar tarafından vergilendirme yapıldığında ya da ülkenin savunma

²²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 390.

²²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 555-557.

²²⁷ *Hülagü, Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, 94.

ihtiyacından dolayı giderin artması durumu da söz konusu olduğu zaman halk, ekonomik olarak daha da ezilmektedir. Bu durumda, devletin başındaki hükümdar, almak istediği vergiyi halktan zor kullanarak temin etmeye çalışmaktadır. Ancak, bu durum halkı daha da güçsüz duruma düşürmektedir. Hem hükümdara olan güven ve bağlılığın zayıflamasına hem de yoksullaşma ve geçimin temin edilmemesi durumunu meydana getirmektedir. Toplum açısından böyle bir durumun ortaya çıkmaması için halkın lükse düşmemesi ve devletin ihtiyacı olan vergiyi düzenli olarak tahsis etmesi, savaş zamanında asker ve savunma ihtiyacını karşılayabilmesi ve ekonomik adaleti sağlaması gerekmektedir. Devlet içinde tahsis edilen vergiler, devlet içinde gerekli yerlere harcadıktan sonra, arta kalan verginin halka geri dönüşümünün yapılması sağlanmalıdır. Ekonomik sistem bu sayede dengede tutulmaya çalışılmaktadır. Bu sistemin çökmesi ya da zarar görmesi, devletin ve hanedanlığın çöküşünü de hızlandırmaktadır. Sosyal anlamda çöküş ise; ekonomiden kaynaklı tüketim alışkanlıklarının değişmesiyle halkın manevi değerleri, huyları ve ahlakı da değişmeye başlamaktadır. Ruhen ve bedenen yapıları değişen halkın içinde yetişen nesil; mücadele, kanaat, dayanıklılık özelliklerini kaybetmeye başlamaktadır. Asabiyeti canlı tutacak manevi bilinçte yok olduğunda, devlet içinde toplumsal çözümler meydana gelmektedir. Toplum ve fertlerin, sosyal anlamda zarar görmesi de böylece devleti çöküşe götüren diğer bir faktördür.²²⁸

2.7. Devletin Çöküşünü Geciktiren Faktörler

Asabiyetin sağlanmasıyla devlet oluştuktan sonra hükümdarın, devletin bekasını sağlamak için hanedan üyelerini yönetimden uzaklaştırması gerekmektedir. Devlet yönetimi içinde çok başlılığın önlenmesi, sağlıklı yönetim ve devletin uzun ömürlü olması için gerekli bir şarttır. İktidar mücadelelerinin yaşandığı, çoğu devletin yıkılışı, bu nedenden ötürü yani iktidar çekişmelerinden kaynaklanmaktadır. Devlet başkanı, iktidarını sağlama aldıktan sonra, devlet için yapması gereken temel şeylerden biri de güçlü bir askeri teşkilat meydana getirmektir. Ayrıca, devlet başkanı bu askeri gücü oluştururken, devletin kendi eliyle yetiştirdiği, azat edilmiş kişileri tercih etmektedir.²²⁹

²²⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 391.

²²⁹ İbn Haldun, *Devlet*, 90.

Askeri anlamda çöküşün engellenmesi, bu sayede gerçekleşmektedir. Devletin çöküşünü geciktiren diğer siyasi faktör ise; halkın mevcut iktidara olan bağlılığıdır. Eğer halkın, hükümdara bağlılığı, töre, din ya da inançla desteklenirse gereken bağ sağlanmış olmaktadır. Yöneten- yönetilen arasındaki meşruiyet böylelikle tesis edilmektedir. Bu durumda, iktidardaki yöneticilerin, asabiyet bağlılığı olan yakınlarına ihtiyacı da kalmamaktadır.²³⁰

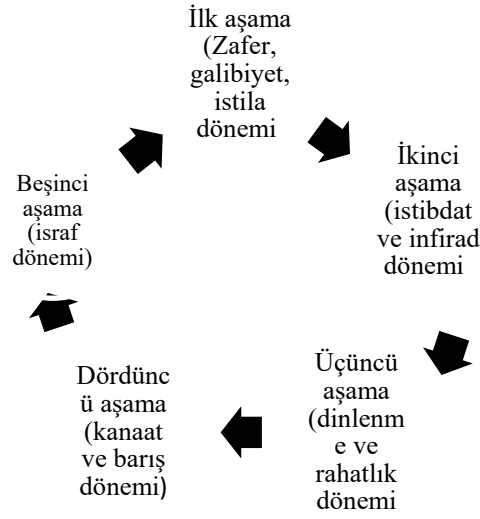
Devlet yönetiminde, ekonomik olarak birtakım aksaklıklar meydana geldiğinde, hükümdarın vergi işlerini kontrol etmesi gerekmektedir. Çünkü vergi toplayan memurlar; kayırma, rüşvet ve biriken paradan hisse almak istemektedir. Böylece, hazinede biriken servet azalmaktadır. Hazine giderlerindeki açığı kapatmak isteyen hükümdar, yeni vergiler uygulama yoluna gitmekte ve bu durum toplum içinde huzursuzluğa sebep olmaktadır. Bu durumun önüne geçilmesi için iktidarın, ekonomiyi zarara uğratan kişilerin tespitini yapması ve devlet yönetiminde söz sahibi olan bu kişilerin sayısını azaltması gerekmektedir. Devlet yönetimindeki bürokratlar arasında, rekabetin azaltılması, iktidarı kuvvetli kılmaktadır. Ayrıca; hükümdar, kanunları düzenlerken adil davranmalıdır. Adaleti tesis eden ve adil olmaktan kaçınmayan devletlerin çöküşü uzun sürmektedir.²³¹

2.8. Devlet ve Toplum İlişkilerinin Geçirdiği Beş Önemli Siyasi Aşama

İbn Haldun devleti ve toplumu, tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimden dolayı beş aşamalı olarak döngüsel bir biçimde ele almıştır. Bu bağlamda düşünür, tavırlar nazariyesinin birinci aşaması olan zafer galibiyet döneminden, son aşama olan israf dönemine kadar devletin geçirdiği süreçleri ekonomik, sosyal ve siyasi yönleriyle analiz etmiştir.

²³⁰ İbn Haldun, *Devlet*, 93.

²³¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 561-563.

Şekil 2: Devlet ve Toplum İlişkilerinin Geçirdiği Beş Önemli Devre (Tavırlar Nazariyesi)

İbn Haldun'un tavırlar nazariyesinin ilk dönemi olan zafer, galibiyet, istila döneminde kurulacak olan devlet, kendisinden önceki devletin yerini alma gayreti içinde bulunmaktadır. Amaç, üstün bir devletin ele geçirilmesidir. Bu aşamadaki toplumlar; önceki toplumların, önderlerin mevcut topraklarını müdafaa ederek, servet kazanmaya, ün ve nama sahip olmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda toplumun lideri konumdaki hükümdarın, bu aşamadaki temel gayesi, sürekli olarak zafer elde etmektir. Bu aşamada, topluluğu yöneten hükümdar, devleti idare etme işlerini ve otoritesini, kendi asabiyetine mensup kimselerle paylaşmaktadır. Oluşturulmak istenen devlet yapılanmasında, devlet yönetimine müşterek olarak katılan asabiyet sahipleriyle, lider arasında bir ast-üst ilişkisi söz konusu değildir. Yönetime dâhil olan kimselerin yetkileri birbirine denk durumdadır. Bu aşamanın kısaca, devletin inşa edildiği dönem olduğunu söylemek mümkündür. İkinci aşama olan, istibdat ve infirad dönemi ise, mülkü ya da devleti yöneten kişinin, asabiyetinden bağımsız bir şekilde, asabiyetindeki kimselerin elinden otoriteyi alarak tek başına devlete hükmettiği dönemdir. Bu süreçte, devletin başındaki tek otorite, yönetimden asabiyetindekileri uzaklaştırmakla kalmaz, devlet idaresindeki görev alacak yeni yöneticiler ve yardımcıları arayışına girmektedir. Böylece mevcut iktidar, devlet içinde kendi karşısında başka bir iktidar oluşumunu önlemiş olmaktadır. Aynı zamanda, yönetim içinde çok başlılık ya da rekabet oluşumunu önlemek amacıyla rakiplerin, iktidara ulaşacak yollarının önünü farklı uygulamalarla kapatılmış

olmaktadır. Mevcut iktidar bu aşamada, kendi asabiyetindekilerle mücadele etmenin, dış kuvvetlerle ya da yabancı devletlerle mücadele etmekten daha zor bir durumla karşı karşıya kaldığının farkındadır. Devlet içinde istikrarı sağlayabilen hükümdarın ya da iktidarın otoritesi kuvvetlenebilmektedir. Bu sayede, ilk aşamayı geçen devletler, geniş çaplı bir devlet olmak için daha fazla güç kazanmaya ve galibiyetler elde etmeye çalışmaktadır. İlk aşamadaki, yönetimdeki ortak sorumluluk; yerini yasaklamalara ve sınırlandırılmalara bırakmaktadır. Bu aşamada, kimlerin ne kadar yönetimde söz sahibi olacağı devlet başkanının koymuş olduğu kurallara bağlıdır. Üçüncü aşama olan, dinlenme ve rahatlık döneminde ise hem devletin hem de toplumun ulaştığı zenginleşme sonucunda sanata meyiletme, şehirlerde imaret işlerine rağbet artmaktadır. Bu süreçte devlet içinde, ekonomide büyüme kaydedilmektedir. Sermaye artışının sağlanması ve vergilerde de düzenli bir şekilde birikim sağlamasıyla hem ülke içinde hem de ülke dışında, devletin itibarını ve gücünü gösteren birtakım yeni durumlar meydana gelmektedir. Devlet içinde ekonomik anlamda gelişmişliğin olması ve yöneticilerin halka lütufta bulunmasıyla, iktidar- halk bütünleşmesi sağlanmış olmaktadır. Devlet, orduya yönelik harcamalarına bu dönemde daha da önem vermektedir. Harp olmayan dönemde, ihtişamlı bir şekilde ordu içinde talimler yapılırken, harp döneminde ise düşmanı korkutan bir durum meydana gelmektedir. Bu aşama aslında, kurumsal bir devlet olduğunun göstergesidir. Çünkü bu aşamada, devletin sınırlarının genişlemesiyle yeni kurumların oluştuğu ve bu kurumlar aracılığıyla, devlet yönetiminin sistematik bir hal aldığı görülmüştür. Dördüncü aşama olan kanaat ve barış döneminde; iktidarda olan yöneticiler, kendilerinden önceki liderin ya da hükümdarın kurmuş olduğu mevcut sistematik yapıyı muhafaza etmeye çalışmaktadırlar. Bu yöneticiler, daha önceki devletin politikalarından ayrılmadan, mevcut sisteme tabi olmaya ve devletin kurumsal kültürünü istikrarlı bir biçimde muhafaza etmeye gayret göstermektedirler. Bu bağlamda yöneticiler, devlet tarihi boyunca vuku bulmuş olaylardan örnek alarak kendi dönemleri için siyasal taktik geliştirmektedirler. Mevcut yöneticiler, bunu yaparken de geçmişe ve kanunlara sıkı sıkıya bağlı kalmaktadırlar. Aksi halde yöneticiler, musibetle karşılaşacaklarını düşünmektedirler. İbn Haldun'un tavrılar nazariyesinin son aşaması olan israf döneminde hem halkın hem de yönetici kesimin, ihtiyaç fazlası tüketim yapması ve lükse yönelmesinden dolayı devlet ekonomisinin zarara uğradığı görülmüştür. Bu dönemde iktidarda bulunan yöneticiler, kendilerinden önceki hükümdarın birikimlerini kendi zevkleri doğrultusunda

harcamakta ve devlet yatırımlarına zarar vermektedir. Devletin üst tabakasının hesapsız harcama yapması, lüksün artışı ve yöneticilerin liyakatsiz davranışları, beraberinde ehil olmayan kişilerin devlet görevlerine getirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Devlet yöneticileri becerikli, dürüst ve tecrübeli kimseleri yanından uzaklaştırmaktadır. Birinci aşamadaki, kendi asabiyetinden olan kimselerin tepkisini çekmekte ve böylece manevi anlamda desteksiz kalmaktadırlar. Siyasal anlamda, buhranın olduğu bir süreç meydana gelmektedir. Devletin omurgasını ve gücünü gösteren ordu teşkilatı bu dönemde büyük zarar görmektedir. Halk, vergilerin adalete uygun olarak harcanmaması sonucu yoksullaşmakta ve bu aşamadan sonra devlet çöküşe gitmektedir.²³²

İbn Haldun'un devlet ve toplumun geçirdiği dönüşümü analiz etmek için kullandığı tavırlar nazariyesi genel olarak ele alındığında, ilk aşamada; (zafer, galibiyet ve istila döneminde) devletin kurucusu konumundaki hükümdarın, sahip olduğu topraklarda asabiyeti tesis etmeye çalıştığı, devleti idare etme işlerini ve otoritesini, kendi asabiyetine mensup kimselerle paylaştığı görülmektedir. Oluşturulmak istenen devlet yapılanmasında, devlet yönetimine müşterek olarak katılan asabiyet sahipleriyle, hükümdar arasında hiyerarşi bu dönemde söz konusu değildir. Yönetime dâhil olan kimselerin, yetkileri birbirine denk durumdadır. Bu aşamaya özetle, devletin kuruluş aşaması da denilmektedir. İkinci aşama olan, istibdat ve infirad döneminin genel özellikleri ise; bu aşamada hükümdar, bir önceki dönemden farklı olarak, devlet yönetimini kendi elinde bulundurmaya yani sahip olduğu toprakları asabesiyle paylaşmaya değil, tek başına yönetmeye çalışmaktadır. Üçüncü aşama olan, dinlenme ve rahatlık döneminin genel özellikleri ise; devlet yönetimi tam anlamıyla merkezileşmekte ve olası iktidar mücadelelerine karşı önlem alınmaktadır. Bu dönemin en belirgin özelliği, tam teşekküllü bir devlet yapısının vücuda gelmiş olmasıdır. Hem kurumsallaşma hem de devletin mevcut sınırlarının genişlediği ve genişlemeye devam ettiği süreç, bu dönemin öne çıkan özelliğidir. Dördüncü aşama olan, kanaat ve barış döneminin genel özelliği ise; bu dönemde iktidarda olan hükümdar ve yönetici erkânın temel amacı, bir önceki dönemde gerçekleşen başarıları taklit etmeye çalışmaktır. Hükümdar ve beraberindekiler, bir önceki dönemin koşullarını, kendi döneminin koşullarına uydurmaya çalışmaktadır. Beşinci yani son dönem olan, israf döneminin

²³² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 399-401.

genel özellikleri ise, bu dönemde hem devlet hem toplum kanadında yozlaşmanın had safhaya ulaştığı görülmektedir. Ekonomik olarak, devlet yönetimindeki kişilerin hesapsız harcama yapmaları, toplumsal alanda üretim-tüketim ilişkilerinin bozulması, halka ağır vergilerin konulması ve büyük çaplı toprak kayıplarının yaşanması bu dönemin öne çıkan durumlarıdır.²³³ Bu beş aşamanın incelemesiyle, Osmanlı Devleti'nin, kuruluş ve yıkılış süreci arasında geçen, tarihi, siyasi, sosyal ve ekonomik olayların analiz edilmesine, teorik olarak arka plan oluşturulmuştur.

²³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2016), 1/379.

3.OSMANLI DEVLETİ'NİN UMRAN İLMİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Aşamasında Asabiyetin Etkisi ve Önemi

Köse Dağ Savaşıyla, Anadolu'daki siyasi birliğin parçalanması ve Moğol işgali kaçınılmaz olmuştur.²³⁴ Büyük Selçuklu döneminde uygulanan, hükümdar ve yakınlarının yönetimde müşterek hareket etme özelliği, Anadolu Selçuklularına sirayet etmiştir. Dağılma sürecin de devletin toprakları yine hükümdarın aile efradı tarafından paylaşılmış ve birçok beylik ortaya çıkmıştır.²³⁵

Osmanoğulları Beyliği de bu beyliklerden biridir. Osmanlı Beyliği'nin nesep asabesine bakıldığında, Kayı boyuna mensup bir topluluk olduğu bilinmektedir. Uzunçarşılı'ya göre, "Kayının manası, muhkem, kuvvet, kudret sahibi demektir."²³⁶ Nitekim Osman Gazi, babası Ertuğrul'un vefatından sonra, amcası Dündar Bey'e rağmen liderlik vasfını ortaya koymuş ve Kayı boyu dışındaki boylara da lider olmuştur. Kendisi gibi uç beyi konumundaki diğer beylere de muvaffak olmuştur.²³⁷ Osmanlı beyliğinin, henüz devlet olmadan önce Anadolu topraklarında, çok fazla beylik bulunmasının sebebinin, İbn Haldun nazarında ele alındığında "çok sayıda kabileler ve çeşit çeşit cemaatlerin bulunduğu topraklarda, sağlıklı bir devletin kurulması az vakidir,"²³⁸ tespitiyle karşılaşılmaktadır. Nitekim Anadolu'daki Beyler ve boylar çokluğu düşünürün haklılığını göstermektedir. Osman Bey tarafından idare edilen beyliğin, Anadolu'da siyasi üstünlük sağlayabilmesi için asabiyetin galip gelme mecburiyetini gözler önüne sermektedir.²³⁹ Asabiyetin olumlu anlamını örneklendirdiğimizde ise: Osmanlı Devleti, kuruluş aşamasında kendi içinde sahip olduğu kuvvetli asabiyet bağları sayesinde, çevresindeki diğer beylikler üzerinde etkinlik göstermiş ve bu beylikleri kendi bünyesine katmıştır. Bu durum aslında, çevresindeki beyliklerin asabiyetinin daha zayıf

²³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 1/15.

²³⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/30.

²³⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/94.

²³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/103-104.

²³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 386.

²³⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 564.

olduğunu ve Osmanlı Beyliği'nin, daha güçlü olduğunun kanıtıdır.²⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin, beylikten devlete giden süreçte dikkate değer diğer bir özelliği ise; kendinden önce köklü bir devletin siyasi ve sosyolojik geleneklerini devam ettirmesidir. Bu durumu İbn Haldun, “asabiyetin devam ettirmesi şartıyla, bir milletin bir boyundan giden mülk mutlaka öbür boya avdet eder,”²⁴¹ şeklinde açıklamaktadır. Yani yeni kurulacak olan devlet, soy birliği söz konusu olduğunda kendisinden önce o bölgede hüküm süren devletin sosyolojik bağlamda genetik birtakım özelliklerini taşımaktadır. Bu durumu şu şekilde örneklendirmek mümkündür; Büyük Selçuklu döneminde asabe ya da boylar arasında başarı göstermiş kimselere ikta arazisi tahsis edilmekte ve buranın o boy tarafından milli hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Aynı durumun Osman Bey döneminde de görülmesi ve Osman Beyi'n yakınlarına savaşlardaki başarılarından ötürü ikta vermesi, eski geleneklere atıfta bulunmaktadır.²⁴² Diğer bir husus ise; Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklardaki mevcut kanun ve kuralları kendi devlet geleneğine göre şekillendirmesi sonucu uzun yıllar yürürlükte kalacak yönetim kuralları (kanun-i kadim) oluşturmıştır. Bu kurallar sayesinde devlet yönetimi geleneği nesilden nesile aktarılmaktadır.”²⁴³ Böylelikle, Osmanlıların hukuk sisteminde ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak ve olası bir kanuni boşluk durumunda yeni kanunlar meydana getirerek ilerlemeci bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir.²⁴⁴ Osmanlı Devleti, meydana getirmiş olduğu yeni kanunlarla, daha önce İslam Devletlerinde yürürlükte olmayan örfi kanunları ve uygulamaları da devlet hukukuna eklemiştir.²⁴⁵

3.2.Osmanlı Devleti'nin Kurulmasında Etkili Olan İklim ve Sosyo-politik Durum

Kayı boyuna mensup Osmanlıların, Ertuğrul Gazi döneminde önceleri, Ankara'nın Karacadağ mevkiine daha önce de Söğüt'e yerleştiği bilinmektedir. Beyliğin merkezide böylece Söğütte bulunmaktadır.²⁴⁶ Osmanlıların yaşadığı bölge, İbn Haldun'un iklim

²⁴⁰İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 351.

²⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 359.

²⁴² Altan Çetin, *Haldunnâme İbn Haldun'un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2012), 206

²⁴³ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2018), 29.

²⁴⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 5.

²⁴⁵ İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, 58.

²⁴⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/101.

sınıflandırmasında, beşinci tip iklim bölgesi olarak yer almaktadır. Yani Osmanlıların bulunduğu bölge, devlet ve medeniyet kurulması açısından elverişli bir coğrafi olandır. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu bu iklim bölgesinin verimli toprakları ve denizleri bulunmaktadır. İbn Haldun, Osmanlılar dışında, bu iklim bölgesinde yer alan ülkeleri şöyle sıralamaktadır; Ege Körfezi'nin güneyinden en kuzeyine kadar olan alanda yani Ege'den İstanbul'a kadar olan bu alanda, Bizans'ın hüküm sürdüğünü, İstanbul Körfezi'nden de doğuya gidildikçe, Pontus Devleti'nin varlığından söz etmektedir. Ayrıca, İstanbul Körfezi'nden doğu istikameti yönünde olan bu alan, Osmanlıların ve Türkmen boylarının hüküm sürdüğü alan olarak tarif edilmiştir. Pontus'un güney doğusunda kalan bölgede (Erzurum, Ahlat, Tiflis ve Debil) ise Ermeniler bulunmaktadır.²⁴⁷ Sosyo-politik açıdan ise; Osmanlı beyliğinin kurulduğu dönemde, Anadolu'da birçok beylik bulunmaktadır. Bunları sıralayacak olursak:

Eretna Beyliği; Sivas, Kayseri, Niğde, Aksaray, Amasya, Tokat, Erzincan, Ankara ve civarında hüküm sürmüştür. Karamanoğulları Beyliği; İkinci Alaaddin Keykubat tarafından Bizans ve Kilikya'nın sınırına yerleşen bir beyliktir. Bu beylik, Ermeni hükümdarlarla ve Moğol kuvvetleriyle çarpışmıştır.²⁴⁸ İlhanlıların Anadolu'daki siyasi temsilcisi konumundaki liderlerle savaşmış ve Konya'yı ele geçirmiştir.²⁴⁹ Eşref oğulları Beyliği; Beyşehir, Seydişehir, Akşehir, Bolvadin topraklarında kurulmuş bir beyliktir. Beyliğin başındaki Süleyman Şah'ın vefatından sonra, sahip olunan topraklar Hamitoğulları ve Karamanoğulları beylikleri tarafından paylaşılmıştır.²⁵⁰ Hamitoğulları Beyliği; Borlu, Eğirdir, Yalvaç ve Isparta civarında kurulmuş ve topraklarına daha sonra Antalya'yı dâhil etmişlerdir.²⁵¹ Menteşeoğulları Beyliği; Balat, Milas, Muğla, Çine, Devaz, Meğri ve Köyceğiz topraklarına sahip bir sahil beyliğidir. Yıldırım Bayezid tarafından, Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur.²⁵² Germiyanogulları Beyliği; Karaman oğulları Beyliğinden sonra, Anadolu'daki en kuvvetli beyliklerden biridir. Nizami ve eğitimli askeri gücü bulunması sebebiyle, çevre beyliklere gözdağı veren bir beyliktir.

²⁴⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 250-251.

²⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/ 43.

²⁴⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/45-46.

²⁵⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/48.

²⁵¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/49.

²⁵² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/54-56.

Kütahya, Tavşanlı, Emet, Simav, Eğrigöz, Kula, Selendi, Güre, Honaz ve Denizli gibi birçok Ege şehri, bu beyliğe bağlıdır.²⁵³ Sahipataoğulları; Afyonkarahisar civarında kurulmuş bir beyliktir. Daha sonra Germiyanogulları topraklarına dâhil olmuştur.²⁵⁴

Aydinoğulları Beyliği; Aydın ve çevresinde kurulmuştur. Rum, Frenk ve Cenevizlilerle mücadele etmiş sahil beyliğidir.²⁵⁵ Saruhanoğulları Beyliği; Gediz ve civarında kurulan bir beyliktir. Manisa'yı ele geçiren Saruhan Beyliği, donanma kuvvetleri kurmuştur. Menemen, Akhisar taraflarında hüküm sürmüştür.²⁵⁶ On dördüncü yüzyılın başında, Çanakkale ve Balıkesir civarında kurulmuş uç beyliklerden biridir. Bizans'a yönelik harekâtlar düzenlemiştir. Zamanla topraklarına Aydın, Bergama, Edremit, Kemer, İvrindi, Altınova, Bigadiç, Susurluk gibi bugünkü manada Marmara'da bulunan birçok yerleşim yerini katmış ve bu topraklarda hâkimiyet kurmuş bir beyliktir.²⁵⁷ Bu beylik Birinci Murat tarafından, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Candaroğulları Beyliği; Kastamonu ve Sinop çevresinde kurulmuştur. Osmanlı tarihi kaynaklarında İsfendiyoğulları adıyla geçmektedir.²⁵⁸ Daha sonra Kastamonu ve Sinop olarak ikiye ayrılan beyliğin, Kastamonu bölümünü Birinci Murat yönetmiş, Sinop kısmı ise İsfendiyar beye kalmıştır. Çelebi Mehmet döneminde ise Sinop toprakları da Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur.²⁵⁹

3.3. İbn Haldun'un Beş Tavr Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin İncelenmesi

Bu bölümde, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden yıkılış sürecine kadar geçen zaman içinde yaşanan siyasi, sosyolojik ve ekonomik olaylar genel hatlarıyla, İbn Haldun'un tavrılar nazariyesi (zafer, galibiyet ve istila dönemi, infırad ve istibdat dönemi, dinlenme ve rahatlık dönemi, kanaat ve barış dönemi, israf dönemi) bağlamında ele alınmıştır.

²⁵³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/59-61.

²⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/63.

²⁵⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/73.

²⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/74.

²⁵⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/78-80.

²⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/81.

²⁵⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/84-85.

3.3.1.Osmanlı Devleti'nde Zafer, Galibiyet ve İstila Dönemi

İbn Haldun'a göre yeni bir devletin kurulması iki şekilde mümkün olmaktadır. Bunlardan birincisi: Daha önce yıkılmış devletin uzantısı konumunda olan bir beyliğin, zamanla güçlenip, çevresinde bulunan diğer beylikler üzerinde tahakküm kurması yoluyla gerçekleşmektedir. İkinci durum ise; devletin, çevresinde bulunan komşu topluluk ya da millet tarafından istila edilmesiyle yeni bir devlet kurulması durumudur. İkinci durum, eğer din temelli bir fetih ise, devletin büyümesi hızlı olmaktadır. Çünkü önceki hanedanlık tamamen ortadan kalkmakta ve fetheden taraf kendi inanç ve değerlerini mağlup olan topluma kabul ettirmektedir.²⁶⁰

İbn Haldun'un nazarında, Osmanoğulları Beyliği'nin, devlet olma süreci incelendiğinde, Osman Bey'in başında bulunduğu beyliğin, Anadolu Selçuklularının bir uzantısı olduğu ve yıkılmış bir devletin uç sınırlarındaki bir beylik olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.²⁶¹ Beyliğin kurulduğu bölge Söğüt ve Domaniç arasında yer almaktadır. Osman Bey, bulunduğu konum gereği, beyliğin çevresindeki Bizans'ın uzantısı olan tekfurlarla iyi ilişkiler içinde olmuştur. Ancak beyliğe yönelik tehlike durumu söz konusu olduğunda örneğin, İznik tekfurunun Osman Bey aleyhine söylemlerde bulunması Osman Bey'i, tekfurun bulunduğu İznik'i kuşatmaya sevk etmiştir. Osman Bey sonrasında, İnegöl'ün fethiyle Karacahisar alınmış ve İznik ile İstanbul arasındaki önemli yol kontrol altına alınmıştır. Daha sonra Bilecik, Yarhisar, Yenişehir gibi mevziler fethedilmiştir. Osman Bey'in, Bursa ve İznik'e yönelmesindeki diğer bir sebep ise; bu toprakların, Anadolu Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış olmasıdır. İznik'in alınması Anadolu'da, Türkmenlerin nazarında, Osmanoğulları Beyliği'nin saygınlığı de böylece arttırmaktadır.²⁶²

Osman Bey sahip olduğu beyliğin sınırlarını genişletmek isterken bir yandan da beylik içinde otoritesini güçlendirmek durumunda kalmıştır. Bu durum İbn Haldun nazarında, asabiye'nin sağlanması için bir zorunluluktur. Osman Bey, asabiye'nin temini ve kuracağı devletin bekası için amcası Dündar'ı öldürmek zorunda kalmıştır. Çünkü bir

²⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 565-566.

²⁶¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar-I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 1/15.

²⁶² Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 35-38.

dönem beyliğinin idaresini beraber yürüttüğü amcası, Osman Bey'in uygulamak istediği fetih politikalarının karşısında yer almıştır.²⁶³

Osman Bey'in fetih politikaları ve asabiyetin sağlanması hususuna gelindiğinde ise, devletin kuruluşu esnasında birden fazla amilin varlığının söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Tek tip asabiyeden var olmayan Osmanlı Devleti kuruluş aşamasında nesep asabiyetinin özelliklerinden faydalanmış olsa da sebep asabiyeti üzerinde bir devlet inşa etmiştir. Bu bağlamda “istimalat (hoşgörü), ahilik (ahlaki değerleri ön planda tutan ekonomik teşkilat) ve fütüvvat (fetih sonrası, fethedilen topraklarda İslamı yaygınlaştırma)”, sebep asabiyesinin toplumu şekillendiren ana öğeleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin fetihler ve fetih sonrasındaki uygulamaları bu tespate delil niteliği taşımaktadır.

Bu bağlamda, Osman Bey döneminde vuku bulmuş bir olay olan Karacahisar kuşatması istimalata örnek teşkil etmektedir. Karacahisar çevresinde yaşayan Hristiyan halk Osman Bey tarafından, Germiyanoglularının istilasından korunmuş ve halkın güveni kazanılmıştır. Bu durum (istimalat) fetihlerin kolaylaşmasını da sağlamıştır. Çünkü fethedilecek bölge de korku ve huzursuzluk yerine, sükûnet hali vuku bulmakta ve fetheden kişiye ve topluluğa karşı güven duygusu oluşmaktadır. Diğer bir önemli amil olan ahilik ise asabiyetin sosyal dayanışma ve birlik ruhunu güçlendirmektedir. Bu da beraberinde toplumsal anlamda güçlü örgütlenmelerin varlığını arttırmaktadır.²⁶⁴ Bu örgütlenmelerden biri olan tımar sistemi de ekonomik ve askeri anlamda hem toprak üzerinde egemenliği sağlamış hem de ekonomik yönden devlete fayda sağlamıştır. Bu bağlamda, Osman Bey dönemindeki uygulamalara bakıldığında toplumsal, ekonomik, idari alanda önemli bir yeri olan tımar tarzı toprak birimlerine rastlamak mümkündür. “Yurtluk”, olarak adlandırılan toprak birimi, askeri alanda büyük başarılar elde etmiş kimselere verilmiştir. Osman Bey, bu toprakları kalıcı fethi gerçekleştirmek ve kısa vadede hüküm sürülen toprakları kalkındırmayı amaçlamıştır.²⁶⁵

Osman Bey döneminde, İbn Haldun açısından, bir devlette olması gereken özelliklerin birçoğu mevcut olsa da tam teşekküllü bir devletin varlığından söz etmek mümkün

²⁶³ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 36.

²⁶⁴ Halil İncalcık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 106-107.

²⁶⁵ İncalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, 133.

gözükmemektedir. Çünkü devlet olabilmek için, “vergi toplayan, elçiler gönderen, hudutları koruyan ve gücünün üstünde kahir bir güç bulunmayan” bir konumda olmak gerekir.²⁶⁶ Bu dönemde, bunlardan sadece, beylik yakınlarında bulunan ve vassal konumunda olan tekfurlara elçiler gönderme ve beylik için cüzi miktarda vergi toplamak örnek verilebilir.²⁶⁷ Otoritenin tam anlamıyla tek elde toplanmadığına dair ise iki önemli örnek mevcuttur. Bunlardan birincisi, Osman Bey döneminde, beylik bir üst otorite olan Selçuklu Devleti’ne ve dolayısıyla Moğol İlhanlılarına tabii olarak varlığını devam ettirmektedir. İkincisi ise, Osman Bey’in fetihlere başladığı dönemde, fethedilen yerleri kendi asabesinden olan kişilerle paylaşmasıdır. Örneğin; Osman Bey, Karacahisar komutanlığına kardeşini yani Gündüz Alp’i getirmiştir. Bursa’yı fethetme hazırlarken yaptırdığı kulelerden birine yeğeni Aktimur’u yerleştirmesi ve beyliğin idari işleriyle ilgili olarak görüş almak için Dünder amcasına başvurması, devlet oluşum aşamasında asabiyyetin nesep üzerinde gerçekleştiğinin bir göstergesidir. Buradan hareketle otorite paylaşımı söz konusu olduğu için tam bir devlet varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir.²⁶⁸

Orhan Gazi dönemine gelindiğinde ise; “Osman Gazi döneminde kuşatılmış iki önemli şehir olan Bursa ve İznik Orhangazi döneminde fethedilmiştir. Palekanon(Eskişehir) Savaşı’yla, Osmanlı açısından İstanbul Fethi kadar olan zafer elde edilmiştir. Bu savaşla Anadolu tarafından Türkler İstanbul Boğazı’na dayanmış olacaktırlar.” 1331 yılında İznik 1397 yılında ise İzmit fethedilmiştir.²⁶⁹ İzmit’in de alınması sonrası Bizans haraca bağlanmıştır.²⁷⁰ Bu bağlamda, Osmanlı 1337’de Gebze ve İzmit’i içine alarak, Karadeniz’ kadar uzanmıştır. Bursa, İznik ve İzmit gibi Bizans’ın önemli şehirlerini ele geçiren Osmanlı giderek bağımsız bir devlet olma yolunda ilerlemiştir.²⁷¹ Orhan Gazi'nin fetihlerin yanı sıra kendi adına sikke bastırması ve sultan unvanını kullanması,

²⁶⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 417.

²⁶⁷ Altan Çetin – Galip Çağ, *İbn Haldun Umranında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2012), 77.

²⁶⁸ Çetin – Çağ, *İbn Haldun Umranında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 71

²⁶⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/43.

²⁷⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/45.

²⁷¹ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 45.

bağımsız devlet kurmanın iki önemli ibaresidir.²⁷² Aynı zamanda Orhan Gazi döneminde, Osmanlı Beyliği, Bursa'yı yeni merkezleri yapmıştır. Fetret Dönemi'nin sonuna kadar burası, Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur.²⁷³

Orhan Gazi döneminde, önemli fetihlerden biri olan, Gelibolu'nun fethi gerçekleşmiştir. Bizans imparatorunun, Sırp ve Bulgar hasımlarını bertaraf etmek için Orhan Gazi'den yardım istemesi üzerine, Süleyman Paşa komutasındaki askeri kuvvetler Sırpı yenilgiye uğratmıştır. Bu zafer sonrasında Osmanlı kuvvetleri, Çimpe Kalesi ve çevresinde askeri bir üst kurmuştur.²⁷⁴ Gelibolu'nun alınmasıyla, Bizans, ilk kez Osmanlı'yı ciddi bir tehdit olarak görmüştür. Orhan Gazi, burayı kalıcı bir yer haline getirmek için Karesi Beyliği'nden gelen ve Anadolu'nun bazı yerlerinde gelen göçebeleri Gelibolu'ya yerleştirmiştir.²⁷⁵ Orhan Gazi'de, babasının izinden giderek, kendisi gibi güçlü beylik olan Germiyanogulları ve Karamanogullarıyla toprak ve güç mücadelesine girmemiştir. Orhan Gazi'nin Anadolu'daki beyliklere galebe çalmanın ve onlardan ayrıcalıklı konuma sahip olmanın, onlarla mücadele etmekten değil (Dar-ul harpten) yani Müslüman olmayan devletler karşısında muzaffer olunarak şanını ve yüceliğini ispatlayacağına inanmaktadır. Ayrıca Orhan Gazi, Anadolu'daki beyliklerin Müslüman olmaları nedeniyle, birlik olmanın daha kolay olacağına inanmaktadır. Bu da dinin asabiyetleri birleştirici gücünü göstermektedir.²⁷⁶ Orhan Gazi dönemi, asabiyet-devlet ilişkisi bağlamında ele alındığında; iki beyliğin rızaya dayalı olarak Osmanlılara toprak verdiği görülmektedir. Bu beyliklerden ilki Karesioğulları Beyliğidir. Kendi içinde iktidar kavgaları olan beyliğin, önde gelenlerinden Dursun Bey, Orhan Gazi'den kendisine yardım etmesi karşılığında, Bergama, Balıkesir ve Edremit'i Osmanlılara vermek istediğini teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Orhan Gazi de vaat edilen toprakları kendi topraklarına katmıştır. İkinci beylik ise Eretna Beyliğidir.

²⁷² İnalıcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/46.

²⁷³ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 45.

²⁷⁴ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 52.

²⁷⁵ Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, haz. Orhan Köprülü, 122.

²⁷⁶ Ziya Kazıcı, *Uçbeyliğin'den Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2007), 26.

Karamanoğulları beyliğine karşı, Orhan Gazi'den yardım istemiş ve Orhan Gazi yardım karşılığında Ankara'yı da kendi topraklarına katmıştır.²⁷⁷

3.3.2. Osmanlı Devleti'nde İstibdat ve İnfirat Dönemi

Birinci Murat, babası Orhan Gazi'den sonra, Osmanlı Devleti'nin başına geçmiş ve Rumeli'deki fetihlerine devam etmiştir. Çorlu ve Filibe'nin alınmasının ardından Edirne de fetih edilmiş ve Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Aynı zamanda, “Bizans ve Haçlılara karşı bu başarı Osmanlıların Avrupa'da kalmalarını kesinleştirmiştir.”²⁷⁸ Ayrıca yapılan Çirmen Savaşı'nın sonucunda, Meriç ırmağı tamamıyla Osmanlı himayesine bırakılmıştır. Bu savaş sonrasında Sırp prensleri ve Bulgar kralı, Osmanlı egemenliğini tanımak durumunda kalmıştır. Bu zafer sonrasında Bizans ve Haçlı kuvvetleri, tekrar bir araya gelerek Kosova Savaşı'nı başlatmışlardır. Ancak savaş kaybedilmiştir. Bir kez daha galip gelen Osmanlı kuvvetlerinin Avrupa içlerine kadar ilerlemesinin önü açılmış olmaktadır. Macaristan dışında Osmanlılara direnebilecek prenslik kalmamıştır.²⁷⁹

Birinci Murat'ın, Anadolu'daki faaliyetlerine bakıldığında, babası Orhan Gazi gibi barışçıl bir siyasi politika izlediği görülmektedir. Bu dönemde İbn Haldun'un “nesep” asabiyesine örnek teşkil edecek durumlara rastlamak mümkündür. Karamanoğulları tehdidinden çekinen, Germiyanogulları Beyliği'nin lideri Süleyman Şah, kızını Sultan Murat'ın oğlu Bayezid'le evlendirmek istemiş, böylece Osmanlıların desteğini kazanmaya çalışmıştır. Teklifi kabul eden Sultan Murat'a, Germiyanogulları tarafından, Kütahya, Simav ve Tavşanlı çeyiz olarak verilmiştir. Böylelikle akrabalık bağı oluşturulmuş ve topraklar gönüllü olarak Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.²⁸⁰ Germiyanogulları beyliğinin ardından, Hamitoğulları Beyliği 'de Osmanlı'nın gücünden çekindiği için Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç ve Karaağacı, Osmanlı Devleti'ne para karşılığında satmıştır. Sultan Murat döneminde, Osmanlı Devleti, merkezi ve kurumsal bir devlet olma yönünde ilerlemiştir. Otoritesini güçlendirmek isteyen Sultan Murat kardeşleri Halil ve İbrahim'i öldürtmüştür. İsyan etme durumları söz konusu

²⁷⁷ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 47-48.

²⁷⁸ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/55.

²⁷⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/64.

²⁸⁰ Kazıcı, *Uçbeyliğin'den Devlet-i Aliyye'ye Osmanlı*, 27.

olduğu için böyle bir tehdit önceden engellenmiştir. Böylece Osmanlı devletinde ilk defa şehzade katli gerçekleşmiştir.²⁸¹ İbn Haldun nazariyesinden olaya baktığımızda güç ortaklık kabul etmemekte ve hükümdarın tek başına galip gelmesi gerekmektedir. Birinci Murat'ın hükümdarlığı döneminde, İbn Haldun'un tavırlar nazariyesinin ikinci aşaması olan istibdat ve infırat döneminin izlerine rastlanmaktadır. Merkezi yapının güçlenmesi ve askeri ihtiyacın karşılanması hususunda, devlet yönetiminde bulunan soydaş sayısı yetersiz kalmakta, zaman zaman yaşanan taht kavgaları da çatışmalara sebep olmaktadır. Birinci Murat, bu duruma çözüm amaçlı “yeniçeri” ocağını kurma yoluna gitmiştir.²⁸² Böylelikle, “Tımar sistemi kurulmuş, Osmanlı beylerine verilen arazilerde, istenildiği vakit orduya katılacak olan küçük askeri birlikler oluşturulmuştu. Bu arada yeniçeri ocağı da hayli güçlendirilmiştir.”²⁸³ Bu durum, İbn Haldun'da, hükümdar, hâkimiyetini, çevresindekilere kabul ettirmek ve kendi soy bağı bulunmayan kimseleri yanına yardımcı olarak alır şeklinde yorumlanmaktadır.

Ayrıca düşünür, “şüphe yok ki, bu durum taraftar edinen bir bey ile onun edindiği taraftarlar arasında, bağlılık bakımından özel bir nispet vücuda getirir. Bu da o (nevi bir) bağ haline gelir ve kaynaşmayı pekiştirir. Bu durumda her ne kadar ortada neseb yoksa da nesebin semereleri mevcut olur,”²⁸⁴ yorumuyla, bu dönemde ortaya çıkan, yeniçerilik kurumunun gerekçesini açıklamıştır.

Tavırlar nazariyesinin ikinci aşaması olan bu bölümün, öne çıkan özelliği, iktidarın bir kişinin tekelinde bulundurulmaya çalışılmasıdır. İbn Haldun'a göre bu durum, devletin ilk yöneticisi tarafından tesis edilmeye çalışılır. Bazen de ilk hükümdar iktidarı tekelleştiremezse, yönetime gelen ikinci kuşak kişiler iktidarı tekelleştirebilir. Düşünür, “şurası muhakkaktır ki bu husus, devletlerde de hanedanlıklarda da mutlaka tahakkuk eden bir şeydir” ifadesiyle, iktidarın tekelleşmesinin zaman alacağını ama mutlaka gerçekleşecek bir olay olduğunu belirtmektedir.²⁸⁵

²⁸¹ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 64-67.

²⁸² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 411.

²⁸³ Ahmet Efe, *Söğütten Viyana'ya Osmanlı Sultanları* (İstanbul: Nar Yayınları, 2018), 31.

²⁸⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 413.

²⁸⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 389.

Bu bağlamda, bu aşamada tekelleşmeyi sağlamaya çalışan diğer önemli isimler ise; Yıldırım Bayezid, İkinci Murat ve Mehmet Çelebidir. Yıldırım Bayezid dönemi olayları sıralandığında: Yıldırım Bayezid, Osmanlı Devleti'nin başına geçtiğinde, kardeşi Yakup Çelebi infaz edilmiştir. Bayezid tarafından mı yoksa başka kişiler tarafından mı öldürüldüğü konusu şaibelidir. Bu durum, bir ilki teşkil etmektedir. Çünkü ayaklanma çıkarmadan ilk defa bir şehzade ortadan kaldırılmıştır.²⁸⁶ Bayezid tahta çıktıktan sonra, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde sefere çıkmıştır. Bu seferlerden biri olan Kosova Savaşı sonrasında, Sırp despot, İstefan Lazaroviç, Yıldırım Bayezid'e yakın olmak ve saldırılarından kaçınmak amacıyla, ölen kralın kızı Maria'yı Bayezid'le evlendirmiştir. Böylece Sırlar, Macar kışkırtmalarına itimat etmemiş ve Bayezid'i destelemiştir. Daha sonra Bayezid, Sırp sınırında, Üsküp ve Niş'te sınırların güvenliğini sağlamak için Türk ve Tatar göçebeleri buraya yerleştirmiştir. Anadolu'da, duruma bakıldığında Karamanoğulları; Osmanlıların, Hamitoğulları'ndan aldığı toprakları işgal etmiştir. Karamanoğulları ayrıca, Anadolu'daki diğer beylikleri (Menteşe, Germiyan, Aydın ve Saruhan), Osmanlı aleyhinde kışkırtmaktadır. Germiyanogulları, Osmanlı aleyhinde olan bu beyliklerin yaptığı ittifakta yer almamasına rağmen, daha önce Osmanlılara çeyiz olarak verdikleri Kütahya'yı işgal etmişlerdir.²⁸⁷ Beyliklerin işgallerini önlemek isteyen Bayezid, Karamanoğulları'nın merkezi konumundaki Konya'yı kuşatmış ancak almamıştır. Onun yerine, Karamanoğulları'nın, işgal ettiği Beyşehir ve Akşehir'i geri almıştır.²⁸⁸ Ardından, Saruhan, Menteşe, Aydın, Hamit ve Germiyanogullarının çeyiz dışında kalan topraklarını, Osmanlı topraklarına dâhil etmiştir.²⁸⁹ Bayezid'in, Anadolu'daki bir diğer önemli seferi, Malatya ve Elbistan'ın fethidir. Bu seferle Bayezid, Memluk Devleti'ne kafa tutmuş, öte yandan Erzincan sınırına kadar ilerleyerek de Timur'un sahasına girmiştir.²⁹⁰ Karadeniz bölgesindeki fetihlere bakıldığında, Samsun ve Canik bölgesinin alınması, Çarşamba, Terme, Niksar bölgesinin beyleri Taceddinoğulları, Ordu ve Giresun Beyi'nin de Bayezid'e biat

²⁸⁶ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 73.

²⁸⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/261.

²⁸⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/266-267.

²⁸⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/67.

²⁹⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/68.

etmesiyle Osmanlı'nın sınırı, Trabzon Rum İmparatorluk'una dayanmıştır.²⁹¹ Bayezid Anadolu'da düzeni sağladıktan sonra, Rumeli'ye yönelmiş ve İstanbul'u kuşatmıştır. İstanbul'un etrafı surlarla çevrili olduğu için ve gerekli askeri teçhizat bulunmadığı için şehir halkının, aç bırakılarak teslim alma stratejisi denenmiştir. Bu süreçte, İstanbul halkının dışarıyla ilişkisi kesilmiş olmaktadır. İstanbul çevresinde yaşayan, Bizans ahalisi, Anadolu'nun başka yerlerine nakledilmiş ve boşaltılan yerlere Türkler yerleştirilmiştir.²⁹² Aynı zamanda bu kuşatma sırasında Bayezid, Şile Kalesi'ni almış, böylelikle Bizans'ın, Asya kıtasıyla bağlantısını kesmiştir.²⁹³ Balkanlardaki diğer önemli gelişme ise; Bulgaristan'ın alınmasıdır. Osmanlıların bu dönemde, en güçlü rakiplerinden biri olan Macarlar, Katolik olduklarından dolayı, Balkanlardaki Ortodoks devletleri, kendi mezheplerine dâhil etmek istemiş ve bunu da baskı ve zorlamalarla yapmaya çalışmıştır. Bu durum, Balkanlar üzerinde, Osmanlıların ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Çünkü Osmanlılar, buradaki milletler üzerinde din ve inanç konusunda baskı oluşturmamıştır.²⁹⁴

Bayezid'in, İstanbul Kuşatması ve Venediklilerin, Batı Anadolu'daki Ticaret yollarını, kendi kontrolünde bulundurmak istemesi, Venedikliler açısından risk oluşturmıştır. Ayrıca, Osmanlıların, Tuna sınırına kadar ilerlemiş olması, Haçlıları, Osmanlı aleyhinde birleştirmiştir. Macar, Alman, Fransız, İskoç, Çek, İtalyan, Eflak, Avusturya, Rodos ve birçok Avrupa ülkesinin de katılımıyla oluşturulan Haçlı kuvvetleri hem Osmanlı'yı ortadan kaldırmak hem de Kudüs'ü Müslümanlardan almak için Osmanlı üzerine sefere çıkmıştır. Niğbolu'da karşı karşıya gelen Osmanlı ve Haçlı ordularından, Osmanlılar, 1396'da galibiyetle ayrılmıştır. Niğbolu Savaşı'nda elde edilen galibiyet Osmanlıların, İslam âlemi nazarında itibarını ve namını arttırmıştır.²⁹⁵

Aynı zamanda, "Bu zafer sonrasında Bayezid'e, Memluk hükümdarı tarafından Sultan-ı Rum unvanı verilmiştir."²⁹⁶ Öte yandan, Beyazıt döneminde, Antalya sınırından,

²⁹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/299.

²⁹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/272.

²⁹³ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 83.

²⁹⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/273.

²⁹⁵ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 78-81.

²⁹⁶ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/69.

Arabistan ve Hint ticareti, Amasya-Tokat istikametinden ise İran İpek ticareti sağlanmaktadır. Böylelikle, Bursa ve Edirne gibi şehirler, önemli ticaret merkezi olmuştur.²⁹⁷ Osmanlı'nın bu denli hızlı yükselmesi doğuda Timur'u rahatsız etmiştir. Venediklilerin ve Cenevizlilerin de Haçlı seferinden ötürü, Bayezid'e olan hasımlıklarından dolayı, Timur'u, Bayezid aleyhinde kışkırtmışlardır.²⁹⁸ Bu kışkırtmalar sonucu, "Timur, Osmanlı topraklarına saldırmadan önce, Beyazıt'tan birtakım talepte bulunmuştur. Bunlardan bazıları; şehzadelerden birisinin kendi yanına gönderilmesi, Anadolu beylerinden alınan yerlerin yine eski sahiplerine iadesi, Kara Yusuf'un kendisine teslim edilmesidir."²⁹⁹ Bu istekleri reddeden Bayezid'e, Timur savaş açmıştır. 1402'de vuku bulan savaşın sonrasında, "Timur, 8 ay Anadolu'da kalmış ve Rumeli'yi, Adaları ve Bizans İmparatoru ile Memluk sultanını nüfuzu altına alıp Anadolu'da parça parça eski beylikleri tekrar kurarak Osmanlı Devleti'ni dağıtıp karışıklık içinde bıraktıktan sonra memleketine dönmüştür."³⁰⁰ Bu savaş sonrasında, on bir yıl süren Fetret Dönemi yaşanmış, kuruluşunu tamamlayan devlet, yıkılış sürecine girmiştir. Bayezid döneminde, kaybedilen yerler, Yavuz Sultan Selim döneminde geri alınabilmiştir. Çelebi Mehmet döneminde ise, kardeşi Musa ve Süleyman, Rumeli'yi Edirne'den yönetirken, kendisi de Anadolu topraklarını (Amasya, Tokat ve Bursa) yönetmektedir.³⁰¹ Fetret sonrası bu dönemde, Kastamonu, Tosya, Çankırı ve çevresi, Candaroğulları'nın himayesine geçmiştir. Aydın, Saruhan, Menteşe ve Antalya dışındaki topraklarını geri almıştır.³⁰² Ayrıca Batı'da, Eflak, Sırbistan, Mora ve Bizans'tan vergi almıştır. Çelebi Mehmet dönemi hem beyliklerle olan mücadeleyle hem de kardeşleriyle olan taht kavgalarıyla geçmesine rağmen devlet dağılmaktan kurtulmuştur.³⁰³ Yıldırım Bayezid'in esir düşmesi sonrasında, Timur'un elinden, Bizans'a sığınan Mustafa Çelebi, yeğeni İkinci Murat'ı bir süre uğraştırmıştır. Devlet ikinci kez dağılmanın eşiğine gelmiştir. Bizans'ın da desteğini alan Mustafa Çelebi,

²⁹⁷ İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/70.

²⁹⁸ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 84.

²⁹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/307.

³⁰⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/319.

³⁰¹ İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/83.

³⁰² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/348.

³⁰³ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 102.

Gelibolu'ya geçmiş ve Edirne'de kendi adına para bastırmıştır. Bununla da yetinemeyen Mustafa Çelebi, Bursa'da hâkimiyet kuran yeğeni İkinci Murat üzerine harekât başlatmış ve mağlup olmuştur. İkinci Murat, bu olay sonrasında, İstanbul 'u abluka altına almıştır.³⁰⁴ Haçlı ordusunun Varna 'ya gelişi, Edirne' de hareketliliği arttırmış ve Osmanlının çok kayıp vermesine rağmen zaferle sonuçlanmıştır. Böylelikle, "Varna'da Osmanlı zaferi (10 Kasım 1444) yalnız Balkanlar ve Bizans için değil, Avrupa için hayati önem de sonuçlar vermiştir."³⁰⁵

Bu yenilgiyi sindiremeyen Haçlılarla, İkinci Kosova Savaşı yapılmış ve galip olan Osmanlılar olmuştur. Osmanlının Avrupa'da varlığı kesinleşmiş ve İstanbul'un fethedilmesi için ön hazırlıklar tamamlanmıştır. İbn Haldun'un tavrılar nazariyesinin ikinci halkası İkinci Murat'ın zaferiyle tamamlanmış olmaktadır. Bu dönemde Sultan Murat tarafından gerçekleştirilen gerek seferler gerekse sosyal faaliyetler, Osmanlıların şanını yüceltmede etkili olmuştur. Nitekim İkinci Murat döneminde, savaş toplarına ve paraya, kayı damgasının bastırılması, devletin, şan ve yüceliğini arttırma yönünde atılan bir adımdır.³⁰⁶ Ayrıca bu dönemi, İbn Haldun'un istibdat ve infırat dönemi bağlamında incelendiğinde, düşünürün, daha öncede belirttiği gibi soydaşlarla çatışmanın yoğun olduğu sürecin yaşandığını söylemek mümkündür. Ayrıca, İbn Haldun'un tavrılar nazariyesinde daha önce de değindiğimiz, diğer hususta, ikinci aşamaya denk gelen bu süreçte sultanlar, otoriteyi tek başına elinde bulundurmak istemiş ve bunun için devşirme sistemini tesis etmişlerdir. Bir ve ikinci aşama, genel anlamda değerlendirildiğinde, bu iki aşama birbirleri arasında geçişgenlik göstermektedir. Yani özellikle, Orhan Gazi ve Birinci Murat döneminde, devlet tam anlamıyla kuruldu ve gelişmeye doğru ilerliyor denilen süreçte, istikrarın devam edemediği, Yıldırım Bayezid sonrası dönemde görülmektedir. Yıldırım Bayezid sonrasında, daha önce belirttiğimiz gibi devleti yeniden oluşturma süreci ortaya çıkmıştır. Aslında bakıldığında, istibdat ve infırat döneminde yani Birinci Murat, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet ve İkinci Murat döneminde, ilk aşama olan zafer, galibiyet ve istila dönemi özellikleri görülmektedir.

³⁰⁴ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 106-107.

³⁰⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/105-106.

³⁰⁶ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 111-113.

3.3.3.Osmanlı Devleti'nde Dinlenme ve Rahatlık Dönemi

Bu dönemin öne çıkan padişahları; Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve İkinci Bayezid'dir. Padişahların icraatları genel olarak ele alınacaktır. Fatih Dönemini ele alacak alındığında: Fatih Dönemi'nde İstanbul fethedilmiştir. Fethedilme gerekçeleri başlıca şunlardır; olası bir saltanat sorunu meydana geldiğinde, beraberinde devlet içinde iç karışıklık da meydana gelmektedir. Bu iç karışıklığın önlenmesi ve Bizans'ın, Osmanlı'nın iç işlerine karışmasının önüne geçmek için fetih gerekli görülmüştür. Öte yandan Haçlıların, Bizans'a destek amaçlı, potansiyel tehdit oluşturması ve Venedikliler ile Cenevizlilerin ticarete etkili olmasıdır.³⁰⁷ Fatih, Osmanlı Devleti'ni bir dünya devleti haline getirmeyi amaçlamıştır. Fatih, kendini hem Osmanlı hem de Bizans'ın hükümdarı olarak görmüştür. Bu anlayış doğrultusunda Fatih, aynı zamanda, Hristiyan âlemi üzerinde siyasi bir otorite tesis etmeyi amaçlamıştır. İstanbul'un fethi, Batı dünyasında olduğu kadar, İslam dünyası üzerinde de tesiri büyük olmuştur. Abbasi halifesi, Kahire camilerinde, okutulan hutbelerde, Fatih Sultan Mehmet'in adını zikrettirmiştir. Bu fetih, Osmanlı devletinin, İslam âleminin büyük temsilcilerinden biri olarak görülmesini sağlamıştır.³⁰⁸

Fatih döneminin diğer siyasi faaliyetleri incelendiğinde ise; Trabzon Rum İmparatorluğu'na son verilmiştir. Kırım'ın güneyindeki kıyılar alınarak, Karadeniz, Osmanlı denizi haline gelmiştir. Arnavutluk ve Mora alınmış ve Anadolu'da her savaş öncesi, Osmanlı devletine sorun çıkartan Karamanoğulları beyliğine son verilmiştir. Akkoyunlularla yapılan Otlukbeli Savaşı kazanılmış ve böylelikle Osmanlı Devleti'nin doğudaki yeni sınır komşuları Memlukler ve Dulkadiroğulları beyliği olmuştur.³⁰⁹ Yine bu dönemde, "Fatih döneminde Boğazlarda tam bir egemenlik kurulmuş, Balkanlarda sınırlar Tuna'ya kadar genişletilmiş ve Rumeli'deki Osmanlı toprakları birleştirilmiştir. Anadolu topraklarının da büyük oranda hâkimiyet tesis edilmiştir."³¹⁰

Fatih, Osmanlı devletinin, devlet teşkilatlanmasına gelecekte yön verecek bir takım kurumsal ve merkezi teşkilatlar kurmuştur. Böylelikle Fatih, devlete dair tüm yetkileri

³⁰⁷ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/109.

³⁰⁸ Ahmet Seyrek, *Osmanlı Padişahları* (İstanbul: Tulpar Yayıncılık, 2015), 110-111.

³⁰⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/113-115.

³¹⁰ Erhan Afyoncu, *Osmanlı Padişahları* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 51.

kendi tekelinde bulundurmak istemiştir. Özellikle ordu-devlet birliği sağlanmaya çalışılmış ve padişahın yanındaki güç konumunu almıştır. Hâlihazırda padişahın emrine tabi olan, bu yeniçeri kuvvetleri, padişaha direkt bağlı olmaları sebebiyle, ülkenin uçlarında çıkacak herhangi bir isyanı bastıracak konumda yer almaktadır. Böylelikle devlet, en uç sınırda dahi gücünü hissettirmektedir. Fatih tarafından, yeni fethedilen bölgelere yerleştirilen yeniçeriler, bulundukları bölgenin yöneticisine değil, bizzat padişaha bağlı olarak güvenlik görevi yürütmektedir.³¹¹ Fatih, merkeziyetçilikte o kadar ileri gitmiştir ki “nizam-ı âlem” için padişahın kardeşlerinin öldürülmesi yasal hale gelmiştir. Bu devletin bekası için zorunluluk arz etmiştir.³¹² Askeriye haricinde Fatih döneminde devlet yönetimi dört ana kadroya ayrılmıştır. Bunlar; vezir, kazasker, defterdar ve nişancıdır. Vezir: Padişahın yokluğunda yetkilileri kullanan en yetkili kişi konumundadır. Nişancının görevi ise, bir nevi padişahın kâtipliğini yapmaktır. “Bunlar padişah tarafından verilen ferman ve beratların yukarısına tuğra çekerler ve devletin yazıcıları olmaları dolayısıyla yönetici grubu içinde bulunurlardı.”³¹³

Fatih dönemini öne çıkartan diğer bir özellikte, ilime önem vermiş bir hükümdar olmasıdır. Kendi döneminde, dini ilimlerin yanı sıra fenni ilimlere de önem veren padişah, ayrıca birçok sanatçıyı da ülkesine davet etmiştir. Bunlardan bazıları; ünlü ressam Bellini, matematik ve astronominin o dönemdeki piri Ali Kuşçu’dur. Özellikle Ali Kuşçu’nun gelişiyi, matematik ve astronomi ilmine ilgi artmış, İstanbul bilim merkezine gelmiştir. Tıp alanında Sabuncuoğlu Şerefeddin, Akşemseddin, Geredeli Murad b. İshak, Hoca Ataullah, Şükrullah Şirvani gibi isimler devletin, ilim adamı yetiştirmede zirve olduğu bir dönem olmuştur.³¹⁴

İkinci Bayezid Döneminde ise; Şah Kulu isyanı ortaya çıkmıştır. Şah Kulu, bu isyanın çıkması için önce gerekli mali birikimi yapmış, ardından taht değişimini beklemiştir. İlk icraatlarına bozgunculuk ve yağma ile başlayan Şah Kulu, Şehzade Korkut’a saldırmış ve parasına el koymuştur. Zorda olsa, bu isyan bastırılmıştır³¹⁵. Şah İsmail, Azerbaycan,

³¹¹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/116-117.

³¹² İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/120.

³¹³ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968), 24-26.

³¹⁴ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyet Tarihi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014), 476-478.

³¹⁵ Mustafa Cezar vd. *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Şehir Matbaası, 1958), 2/695.

Irak ve İran’ da art arda sefer düzenlemiş ve büyük bir toprak elde etmiştir. Rakibi olarak gördüğü Osmanlı Devleti’ne de savaş açmayı düşünen Şah İsmail, Anadolu’daki Alevi Türkmenlerin, örgütlenmesi yolunu seçmiştir.³¹⁶ İkinci Bayezid dönemi de Fatih döneminde olduğu gibi, İlim adamları yetiştirmeye devam etmiştir. Ali Kuşçu’nun torunu Mihrim Çelebi, Molla Lütü, İran’dan gelen Muzafferidin Şirazi gibi âlimler, matematik ve astronomiye dair birçok eser kaleme almıştır.³¹⁷

Fatih döneminde, kara da güçlü bir askeri teşkilatlanma olsa da denizler açısından askeri anlamda yeterlilik sağlanamamıştır. İkinci Bayezid dönemi ile donanmayı güçlendirme anlamında birtakım yenilikler yapılmış ve Venedikli denizcilerle yarışabilecek seviyeye gelinmiştir.³¹⁸ Şah Kulu isyanından dolayı, İran paralarının Osmanlı’da bulundurulması yasaklanmıştır. İkinci Bayezid döneminin en belirgin özelliği, Fatih dönemi, düzenlemelerinin, uygulanması pekiştirilmiştir.³¹⁹ Fatih Sultan Mehmet öldükten sonra, oğullarının (Cem ve Bayezid) tahta çıkma tartışması meydana gelmiştir.³²⁰ Kardeşi Cem Sultanla, mücadele eden Bayezid bir yandan devlet işlerine hâkim olmaya çalışmaktadır. Örfi kanunların, şeri kanunlar kadar yaygın olmasını istememiştir ve örfi kanunlara sınırlama getirtmiştir. Bu kargaşalara rağmen Bayezid, Boğdan’ı almıştır. İslam âlemi açısından önem teşkil edecek bir olay vuku bulmuştur. Bu dönemde, İspanyolların zulmüne uğrayan Müslüman ve Yahudiler İkinci Bayezid’den yardım istemiştir. Bu çağrıya kulak veren padişah Müslüman ve Yahudileri, Osmanlı Devleti’ne kabul etmiştir.³²¹ Yavuz Sultan Selim döneminde ise; padişah, Mısır’ı feth ettikten sonra, Mekke Şerifi ile irtibata geçmiş ve peygamber dönemine ait birtakım eşyaları İstanbul’a getirtmiştir.³²² İkinci Bayezid’in ardından, Yavuz Sultan Selim de Şah ve onun Anadolu’daki uzantısıyla mücadele etmiştir. Bu bağlam da hükümdar, Şah’ı destekleyen kişileri bulmuş ve idamına hükmetmiştir. İki tarafında, birbirine olan tahriki sonucu, Çaldıran Savaşı olmuştur. Bu savaş sonrasında, Doğu Anadolu,

³¹⁶ Cezar vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 2/694.

³¹⁷ Cezar vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 2/711.

³¹⁸ Cezar vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 2/672.

³¹⁹ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 158.

³²⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/129.

³²¹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/134.

³²² Cezar vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 2/762.

tamamen Osmanlı toprağı olmuştur. Diyarbakır ve çevre yerlerde yaşayan Kürt ve Türkmen topluluklarının önderlerine vilayet idareliğı verilmiştir. Böylelikle İran' dan gelmesi mümkün saldırılar yerel yetkililer aracılığıyla önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, İran'dan gelmesi beklenen muhtemel saldırıların engellenmesiyle Tebriz-Haleb ve Tebriz-Bursa ipek yolunun ticaret açısından güvenliğı sağlanmış olmaktadır. Aynı zamanda Yavuz Sultan Selim, bu dönemde, iktisadi yönden İran' ı zayıflatmak amacıyla, İran' la ipek alışverişinin yasaklanmasını buyurmuştur.³²³

Mısır' ın alınması hususunda ise; bu dönemde Mekke ve Medine toprakları, Portekizliler' in tehdidi altında olduğu için bir an önce bu iki kutsal şehrin alınması gerektiğı düşünülerek fethedilmiştir.³²⁴ Ayrıca, Yavuz Sultan Selim' in, sekiz yıl gibi kısa bir zamanda, devlet topraklarının sınırını kat be kat arttırdığı görülmüştür. Yavuz Sultan Selim döneminde, kültürel faaliyetlere girişilme durumu önceki padişahlar kadar çok olmamıştır. Ancak yine de sultan, yönetim faaliyetlerinin yanında, kanunname düzenlenmiş, daha sonra bu kanunnameler Kanuni döneminde geliştirilmiştir.³²⁵

Kanuni döneminde ise; Osmanlı Devleti sefer yönünü, Doğudan Batıya çevirmiştir. İran ile zorunlu kalınmadığı müddetçe savaş yapılmamıştır. Irak fethedilerek, Hindistan ticaret yoluna hâkim olunmuştur. Kanuni döneminin ilk seferi, Belgrad' a olmuştur. Macaristan' ın girişi olan Belgrad, bu açıdan önemlidir.³²⁶ Bu dönemde, Mohaç Muharebesiyle, hem Avrupalılara hem de Macaristan' a üstünlük sağlanmıştır.³²⁷ Aynı zamanda bu dönemde, Preveze Akdeniz Savaşı olmuş ve Osmanlı Devleti Akdeniz' de üstünlük sağlamıştır.³²⁸ İkinci Selim Döneminde ise, Kıbrıs' ın alınmasıyla, Venediklilerin Akdeniz' deki üstünlüğü el değiştirerek Osmanlıya geçmiştir.³²⁹ Bu devrede, sadece askeri alanda başarılar elde edilmekte kalmayıp Osmanlı Devleti umran da gelişme göstermiştir. Eğitim, sağlık, sosyal politikaların uygulamaları ve çeşitli, zanaat dalları ortaya çıkmıştır.

³²³ İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/138-139.

³²⁴ İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/141.

³²⁵ Cezar vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 2/782.

³²⁶ İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/176-177.

³²⁷ İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/153.

³²⁸ İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/157.

³²⁹ İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar*, 1/166.

Neşet Sevinç bu dönemle ilgili olarak, “Araştırmalardan öğrenildiğine göre Osmanlı medreseleri bugünkü üniversitelere benziyordu. Özellikle büyük ve orta büyüklükteki medreselerin bünyesinde mektep, tetimme, kütüphane, imarethane, hamam, cami vs. vardı. Mesela Kanuni Sultan Süleymanın kızı Mihrimah sultanın Üsküdar’da yaptırdığı külliye, cami, medrese, imaret, mektep ve kervansarayda müteşekkildir. Fatih’in inşa ettirdiği Sahn-ı Seman külliyesi, sekiz medrese, hastane, mektep, tetimme, hamam ve kütüphaneden oluşuyordu. Kanuni İstanbul’da kendi adıyla anılan caminin yanında dört medrese, dar’ül hadis, tıp medresesi, imaret, hastane, hamam, dar’ül kurra gibi eğitim ve sosyal yardım tesisleri yaptırmıştır,”³³⁰ tespitinde bulunmuştur.

Sağlık alanında, Fatih, Kanuni ve İkinci Bayezid dönemlerinde, şifahaneler yaptırılmıştır. Özellikle Fatih ve İkinci Bayezid döneminde yapılan şifahaneler, bedensel hastalıkların yanı sıra musiki kullanarak ruhsal hastalıklar tedavi edilmektedir.³³¹ Bu dönemde vakıf kültürü, meydana gelmiş ve ipek dokumadan, çini işlemeciliğine kadar birçok sanatsal ve sosyal alanda ilerleme kaydedilmiştir.³³²

3.3.4. Osmanlı Devleti’nde Kanaat ve Barış Dönemi

Bu aşamada, iktidarı elinde bulunduran hükümdar; ordu, vergi ve vilayetlerin yönetimi için hanedanlığa ait kanun ve kaideleri güncellemek durumunda kalır, amaç; ters giden, gelir-gider, ordu, vilayetlerin zaptı ve verginin toplanıp, hak sahiplerine paylaştırılmasının tekrar düzenlenmesi ve devleti ilk kurulduğu dönemlerle kıyaslamaktır.³³³ Bu dönemde birçok padişah geriye dönük araştırma yapmış ve günün sorunlarına çözüm bulmaya çalışmıştır. Örneğin, Üçüncü Selim, Rusya ve Avusturya’yla yaptığı savaşların sonunda mağlup olmuş ve sorunun kaynağının askeriye olduğunu bildiği için yeniçerilik kurumunu yeniden yapılandırıp Nizam-ı Cedid adlı orduyu kurmuştur. Bu yenilik sonrası ordu, Mısır’da Fransızlarla mücadelede etkin rol oynamıştır.³³⁴

³³⁰ Necdet Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni* (İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınevi, 1985), 95-96.

³³¹ Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, 101.

³³² Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, 107-128.

³³³ İbn Haldun, haz. Arslan Tekin, 1/605.

³³⁴ Saydam, *Osmanlı Medeniyet Tarihi*, 348.

Bu padişahlardan Dördüncü Murat ise; “Cizye defterlerini sipahilerden alıp mültezimlere verdi.” Böylece askerin, ekonomide baskın hale gelmesini engellemeyi amaçlanmıştır. Ayrıca Dördüncü Murat, bozulan devlet otoritesini yeniden tesis etmek için gücünü sonuna kadar kullanmıştır.³³⁵ Rahatlık dönemi olarak adlandırılan bu dönemde; “Lale Devri” yaşanmıştır. Dönemin padişahı Üçüncü Ahmet, devlet işleriyle pek fazla ilgilenmemiş ve bu dönem savaşların olmadığı dönem olarak anılmıştır.³³⁶ Tavırlar nazariyesin beşinci aşamasında ortaya çıkan durumlar, bu dönemde baş göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda, sadece israf değil, yönetimde de aksaklıkların meydana gelmesi, devleti yıkılışa götüren sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu aksaklıkları sıralandığında; Üçüncü Murat döneminde saray içinde artan yolsuzluk ve rüşvet vakaları bir hayli dikkat çekici niteliktedir. Para karşılığında makam talep edilmesi ise bu yozlaşmanın neticesidir.³³⁷

Diğer bir durum ise, İbn Haldun’un da belirttiği gibi gerçekleşmiştir. Yani, Devletin yıkılış sürecinde, vezirler; iktidarı ele geçirmek için mücadele etmektedir. Hükümdar üzerinde egemenlik kurmaya çalışmakta ve kendi istekleri doğrultusunda devlet siyasetine yön vermek istemektedirler. Kimi zaman vezir, hacip ya da sadrazam olan bu kişiler, hükümdarı ortadan kaldırmak için harekete geçmektedir.³³⁸ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın durumu, bu tespitin bir örneğidir. Dördüncü Mehmet döneminde siyaset adamı olan Merzifonlu, padişahın otoritesini hiçe sayarak kaybedeceği bariz olan, Avusturya savaşına girmiştir. Her ne kadar diplomatik açıdan başarı olarak görülen Vasvar Antlaşması imzalanırsa da Osmanlı ordusu büyük kayıplar vermiş ve devlet itibarı zarar görmüştür.³³⁹

3.3.5.Osmanlı Devleti’nde İsrâf Dönemi

İbn Haldun tavırlar nazariyesinde, bir devletin çöküş aşamasında olduğunu ekonomide, siyasette ve toplumda bozulmaların artmasıyla ilişkilendirmiştir. Askeriye, İktidar ve

³³⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar-II* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 2/208-209.

³³⁶ Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları* (İstanbul: İ.İ.T.İ.A Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, 1978), 140-143.

³³⁷ Mustafa Cezar vd. , *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Tan Matbaası, 1959), 3/1399.

³³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 415.

³³⁹ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 322-333.

vergideki bozulmalar özellikle, askerin devlet karşısında sık sık sesini yükseltmesine neden olmuştur. Ayrıca israf dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, vergi toplayan kişilerin yaptığı usulsüzlüklerin haksız rekabet yol açtığı ve devlet ekonomisine zarar verdiği görülmüştür.³⁴⁰ Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan olaylar incelendiğinde, İbn Haldun'un yapmış olduğu analizler örnek teşkil edecek durumlarla karşılaşmaktadır. Tanzimat Fermanı, Islahat ve Meşrutiyet Dönemi olaylarının, tavrılar nazariyesinin son aşaması olan israf dönemi olaylarıyla benzerliği bu kapsamda ele alınacaktır. Tanzimat fermanı: Bu fermanın, Osmanlı Devleti'nin asabiyetini dönüştürücü etkisi bulunmaktadır. Çünkü bu ferman, Osmanlı Devleti'nin çok ulusluluğu dikkate alınarak hazırlanmış olup, ümmet düşüncesi saf dışı bırakılmıştır. Genel yarar adı altında, özelde ise azınlık hakları ön planda tutulmuştur.³⁴¹ İkinci Mahmut dönemi olayları incelendiğinde ise, İbn Haldun'un, tavrılar nazariyesinde israf dönemi ve dinlenme dönemi arasında geçişler olduğu görülmektedir. Padişah, Sened-i İttifak'ı imzalamakla, mutlak olan yetkisini başkalarıyla paylaşmaktadır. Yani bu senetle, padişahın otoritesi ayanlarla paylaşılmıştır.³⁴² Bu dönemde, Tımar sisteminin kaldırılması, Yeniçeri ocağının kaldırılması gibi devleti yakından ilgilendiren, iki önemli kurumsal yapıda değişim meydana gelmiş olması devletin mevcut sistemine zarar vermiştir. Bu süreçten sonra, her ne kadar askeri alanda çok fazla zarar görülme de vergi sistemi büyük kayıplar vermiştir.³⁴³

İbn Haldun, aynı devlet sınırları içinde yaşayıp özellikle ekonomik anlamda, ayrıcalıklı konuma sahip olan kişilerin (ayan, iltizam sahipleri) halkı vergilerle ezmesi durumunda, devletin zarar göreceğini belirtmiştir. Düşünür, “Resmi vergi, resim ve tarifelerden başka alınan rüşvetler halkı iktisaden iyice ezer. Şahsiyet ve ahlak diye bir şey bırakmaz” tespitiyle, bu hususlara dikkat çekmektedir. Diğer bir tespiti olan, “Devletin ihtiyarlama çağı geldiğinde devlet sınırlarından küçülmeye başlar”³⁴⁴ ifadesiyle düşünür, maddi olarak da toprak kayıplarına dikkat çekmiştir.

³⁴⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (İstanbul: Yenişafak Kültür Armağanı, 2004), 1/394.

³⁴¹ Sevinç, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*, 290.

³⁴² Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 463.

³⁴³ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 485.

³⁴⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 354-355.

Osmanlı Devleti'nde, son evre incelediğinde, Sırp isyanlarında olduğu gibi, sınır bölgelerinde kopmalar meydana geldiği görülmektedir. Osmanlı'da toprak kayıplarıyla ilgili olarak diğer bir husus ise, bir devletin ömrü, o devletin iç dinamikleriyle alakalı olarak uzun ya da kısa olabilmesi durumudur. Yani devleti meydan getiren asabiyetin güçlü olması, devletin de güçlü olması anlamına gelmektedir. Devlet, uçlardan başlayarak daraldığı için ne kadar geniş bir alana yayıldıysa daralması da o kadar uzun sürmektedir.³⁴⁵ Devletin sınır bölgelerinde kopmalar meydana gelen bu dönemde, Yunanistan'ın, Bizans'ı geri kurmak için isyan ettiği görülmektedir. Bu dönemde Yunanlılar, Türkleri Avrupa'dan atıp, doğu Roma'yı yeniden kurma düşüncesine kapılmışlardır.³⁴⁶ Ermeniler ise Rusya'nın kışkırtması ve "Ararat Krallığı" kurma fikriyle, Ermeni halkı, Osmanlıya karşı kışkırttığı görülmektedir.³⁴⁷ Osmanlı'nın son dönemindeki bu kopmalar İbn Haldun nazarında ele alındığında, "Her asabiyetin kendine mahsus bir dileği vardır. Her millet kendi arzularını yerine getirtmek isteyerek diğerlerinin taleplerine karşı kor, bu suretle devlete karşı isyan ve ihtilaller, hiçbir zaman eksik olmaz. Çünkü bu devletin altında bulunan her asabiyet kendisini diğer asabiyetlerden daha kuvvetli sayar"³⁴⁸, yorumuyla karşılaşılmakta ve devlet içinde asabeler mücadelesi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak, israf devresi olarak adlandırılan bu dönemde, Osmanlı Devleti, asabelerin ayrılıkçı düşünceleri törpüleme yoluna gidilmiştir. Bunun dışında, özellikle İkinci Abdülhamit döneminde, ortaya çıkan birçok ayrılıkçı fikir, taraftarların sayısı artmadan önlenmeye çalışılmıştır. Örneğin, Müslüman ancak Türk olmayan toplum olan Araplar'da, Vahhabiliğin etkisiyle, Peygambere ve ona hürmet edenleri dışlayan bir akım ortaya çıkmış, dini değerlere önem vermeleri sebebiyle padişahlar "müşrik" konumuna getirilmiştir.³⁴⁹

Böyle bir ortamda, İkinci Abdülhamit, halifelüğün, siyasal gücünden faydalanmıştır. Sadece Araplar üzerinde değil, Afrika kıtasına hoca yollayarak İslam'ın yayılmasını, İngiltere'nin sömürü faaliyetlerine karşı da Hindistan'a, İslamiyet'e göre hareket

³⁴⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Arslan Tekin, 1/358.

³⁴⁶ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2018), 38-39.

³⁴⁷ Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, 44.

³⁴⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Arslan Tekin, 1/358.

³⁴⁹ Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, 53.

edilmesi hususunda telkinlerde bulunmuştur.³⁵⁰ Bu durum İbn Haldun'un; İslam toplumları için halifelik'in asabeleri birleştiren kutsi bir işlevi vardır. Boyların birleşmesi gibi aynı dine mensup, İslam toplumlarının da birleşmesi, bu dini asabiyetin vuku bulmasıyla gerçekleşebilmektedir, tespitini doğrulamaktadır.³⁵¹ Tavırlar nazariyesinin dört ve beşinci halkası arasında geçiş gösteren bu dönemde, devletin bekası ve bütünlüğünün sağlanması için fikir akımları, diğer bir deyişle asabe oluşturma yoluna gidilmiştir. Bu fikir akımları ise, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüktür. Bu akımlardan ilk olarak Osmanlıcılığı açıklamak gerekmektedir. Osmanlıcılık fikrini; devletin kurulduğu günden beri, fethedilen topraklarda, Müslim- Gayri Müslim ayrımı yapılmadan, murih olarak yaşamış olmanın verdiği birlikteliği ve toplumlar arasında ayrımcılığa mahal verilmeyerek, tek bir milletin mensupları olduğu ve Osmanlı topraklarında yaşayan halkı, 'Osmanlı Milleti' kapsamında ele alan düşünce şeklinde, tanımlamak mümkündür. Ayrıca, bu düşünce dönemin siyasi oluşumlarının temel felsefesini oluşturmuştur. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde ayrılıkçı düşüncelerin önüne geçilmek ve özellikle Balkanlar da yaşayan milletlerin, Osmanlı topraklarından kopuşu engellenmek istenmiştir.³⁵²

Ancak, daha önce de bahsedildiği gibi Balkan milletleri, ulusçuluk akımının etkisiyle Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemiş ve Batılı devletlere dâhil olmak istemiştir. Aynı zamanda Osmanlıcılık fikrini, Müslüman Osmanlı halkı da benimsememiştir. Halk gayrimüslimlerle eşit konumda olmayı reddetmiştir. Bu akımın gerçekleştirilememesinde diğer bir faktörde, Batılı devletlerin, Osmanlı topraklarında sömürge oluşturmak için siyasi hareketlere destek vermesi ve bölünmeyi kolaylaştıracak politikalar izlemeleridir.³⁵³

Diğer bir akım olan, İslamcılık fikri ise, farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanları; ırk, dil ve gelenek bakımından, kültürel açıdan ayrıma tabi tutmadan, bir ve beraber olarak Osmanlı himayesinde bulundurma düşüncesidir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin de

³⁵⁰ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar- IV* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020) 4/18-19

³⁵¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, 439.

³⁵² Fahri Atasoy, "Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi" *OTAM*, 45 (Bahar 2019), 7-8.

³⁵³ Yavuz Çilliler, "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2 (2015), 55.

hâlihazırda halifeliği elinde bulundurması, Osmanlı'nın elini güçlendiren önemli faktörlerden biri olmuştur. Müslüman olmayan dünya devletleri karşısında, Müslüman âleminin birleşmesi hem siyasi hem dini açıdan böylece Osmanlıya avantaj sağlaması düşünülmüştür. Ancak, Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan İslam birliği düşüncesi, diğer dinlere sahip olan Osmanlı tebaasını kendi dinleri çerçevesinde birlik olma düşüncesine ilham vermiştir. Yani bu düşünce Müslüman olmayan tebaada karşı etki yapmıştır.³⁵⁴

Son olarak Türkçülük fikrinde ise, Türk milliyetine dayalı, ulusal bir devlet kurma düşüncesi tasavvur edilmiştir. Bu akımda, İslamcılık düşüncesinde yer alan Müslüman kimliği tamamen reddedilmeyip, Türk kültürünün ön planda tutulduğu, millileşmiş bir devlet ve toplum kurulmak hedeflenmiştir.³⁵⁵ Fikir akımları incelendiğinde, Osmanlı Devleti'ni kalıcı olarak çöküşten kurtaracak bir düşünce akımı olmadığı görülmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde ortaya atılan Türkçülük fikri, ulus devlet çerçevesinde, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasında önemli bir etken olmuştur.

³⁵⁴ Atasoy, “Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi”, 12.

³⁵⁵ Kemaleddin Taş – Betül Göksüçukur, “Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları ve Din”, Dini Araştırmalar, 22/56 (Temmuz - Aralık 2019), 477.481-485.

SONUÇ

İbn Haldun'un, umran ilminin teorik çerçevesi ve tarihsel arka planı analiz edilmiştir. Umranın, sosyal bilimlere yönelik birçok disiplini, içinde barındırdığı ve devlet-toplum ilişkilerinde, süreçlerin analiz edilmesinde, kullanılabilecek bir yöntem olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda ilk bölümde, umranın amillerinden biri olan asabiyet kavramının teorik arka planı ele alınmıştır. İbn Haldun bu kavramı, yaşadığı dönemdeki devletlerin, kuruluş ve yıkılış süreci arasında geçen olayları analiz ederek ortaya çıkarmıştır. Asabiyetin, devlet kurma ve devletin yıkılma dönemlerindeki rolü ve işlevleri ele alınmıştır. İbn Haldun'un döneminde, Kuzey Afrika'daki küçük devletlerde yaşanan olaylar, sonraki çağlarda kurulacak olan devletlere, yönetim ve toplumsal alanda yaşanan olaylar hakkında ve yönetimde dikkat edilmesi gereken hususlar konusunda ipucu vereceği tespit edilmiştir. Bu çalışmanın, ilk bölümünde, İbn Haldun'la çağdaş olan Anadolu ve Ortadoğu devletlerinin siyasi durumları hakkında, kısaca bilgi verilmiştir. Düşünür, Arap hâkim toplumdan, Türklerin hâkim olduğu, Memluk topraklarına göç etmiş ve burada da farklı devlet görevlerinde yer almıştır. Ayrıca, bu iki farklı milletlerin (Türkler ve Arapların), devlet yönetim modelini incelemiştir. Bu bağlamda, bir devleti meydana getiren ana bileşenleri tespit etmeye yönelik çalışmalar yürütmüş ve bütün devletler için önemli olan asabiyet kavramını sistematize etmiştir. Asabiyetin, sosyo-ekonomik, siyasi, toplumsal ve dini özellikleri olduğunu ve bu özellikler aracılığıyla, devleti şekillendirmede etkili olduğunu belirtmiştir. Ardından, asabiyetin, umran ilmindeki yerinden bahsetmiştir. Asabiyetin amacının, devleti meydana getirmek olduğu ve bu bağlamda devlet faaliyetleri de umranın kapsamında ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise; İbn Haldun'un bakış açısıyla devlet tanımlaması yapılmıştır. Bu bağlamda, devletin, asabiyete sahip bir güç tarafından, belli bir bölgede kurulan, savunma gücüne sahip, temsiliyeti olan ve vergi toplama gücü olan, iktidara sahip bir yapı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Devletin amacının ise, toplumun yönetim sorumluluğunu üstlenmek ve adalete uygun bir düzen tesis ederek, hukuk kurallarının uygulanmasını sağlamak olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca devletlerin, kurulma amacı bakımından, akli siyasete dayalı devlet, dini siyasete dayalı devlet ve siyaset-i medeniyye (kurgulanan ideal devlet) olarak, üç farklı şekilde, devlet modellemesi olduğu anlaşılmıştır. Devlet çeşitlerinin ise, tabi mülk ve nakıs mülk olarak ikiye

ayrıldığı görülmüştür. İbn Haldun, bu devlet modellemelerini yaparken, görüşlerini, tarihte kurulmuş büyük devletleri inceleyerek temellendirmiştir. Bu bölümde, bir devlette bulunması gereken maddi ve manevi unsurlar üzerinde ayrıca durulmuştur. Maddi unsurlar olarak; devlet başkanı, vergi, ordu, nüfus, coğrafya ve elçilik sıralanmış, manevi unsurlar olarak; adalet, asabiyet ve din sıralanmıştır. Devletin, yargı, emniyet, yazı işleri iktidar, vezir ve haciplik fonksiyonları açıklanmıştır. Bir devletin, var olması için zorunlu olan; vergi, iktidar ve ordu (savunma) ve asabiyetin, üç önemli öge olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle aslında, İbn Haldun'un, günümüzde hala geçerliliğini koruyan bir noktaya temas ettiğini söylemek mümkündür. Yani düşünür, bir devletin varlığının ispatlamasını, uluslararası, siyasi alanda kendini ispatlamış olmasına diğer bir deyişle tanınmış olmasına dayandırmıştır. Bu durumun, günümüzde, geçerliliğini koruduğu söylemek mümkündür. Bu bölümde son olarak, devletlerin geçirdiği beş önemli aşama olan; zafer, galibiyet ve istila dönemi, istibdat ve infirad dönemi, dinlenme ve rahatlık dönemi, kanaat ve barış dönemi incelenmiştir. Bu beş aşamanın incelemesiyle, Osmanlı Devleti'nin, kuruluş ve yıkılış süreci arasında geçen, tarihi, siyasi, sosyal ve ekonomik olayların analiz edilmesine, teorik olarak arka plan oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise, umran ilminin kapsamında olan asabiyet kuramı ve beş tavır dönemi, Osmanlı Devleti'yle ilişkili olarak tahlil edilmiştir. Bu bağlamda, asabiyetin ilk olarak, Osmanlı Beyliği'nin devlete giden süreçte hem beylik içinde hem de Anadolu'da bulunan diğer beylikler üzerinde tahakküm kurma özelliği zuhur ettiği görülmüştür. Ayrıca, devlet olmaya giden bu süreçte, nesep asabiyetinin ön planda olduğu gözükmemektedir. Osmanlı Beyliği'nin, devlet öncesi dönemde, kendinden önce kurulmuş olan, Anadolu Selçuklu Devleti'nin köklü ve yapısal özelliğini kendi bünyesinde devam ettirdiği görülmüştür. Devlet olmaya giden yolda, önceki devletin kadim uygulamalarına, yenileri eklenerek sistematik bir devlet yapısı inşa edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca bu süre zarfında, Osmanlı Beyliği ile çağdaş olan diğer beyliklerinde, siyasi durumları incelendiğinde, Anadolu toprakları üzerinde aktif siyaset yürütme gücünün, Osmanlı Beyliği kadar ileri boyutta olmadığı görülmektedir. İbn Haldun'un zafer, galibiyet ve istila dönemi kapsamında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu incelendiğinde, şu sonuçlara ulaşılmıştır:

İbn Haldun, bir devletin meydana gelişinin iki şekilde mümkün olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki, daha önce güçlü bir devletin uzantısı olan bir topluluk, kendini ispatlayıp ön plana çıkarsa ve kendi gibi olan diğer topluluklara galip gelirse, yeni bir devlet kurulabilir. İkincisi ise, güçlü bir devlet, kendisiyle aynı topluluktan olmayan başka bir devleti fethederse, yeni bir devlet kurulabilir, şeklinde tespitte bulunmuştur. Buradan, Osmanlı Devleti'nin kuruluş şeklinin, ilk tanımlamaya uygun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Osmanlı Devleti'nin, Balkanlar ve diğer yabancı topluluklar üzerinde yaptığı fetihler, ikinci tanımlamada yer aldığı görülmüştür. Osman Bey ve Orhan Gazi dönemi, nesep asabiyetine; ahilik, istimalat ve cihad gibi amillerin eklenmesiyle, sebep asabiyetine doğru evirildiği bir dönem olmuştur. Ancak, bu dönemde İbn Haldun açısından, tam bir devlet varlığından söz etmek mümkün olmamaktadır. Çünkü düşünür açısından, üç önemli öge olan vergi, asker ve iktidar ve diplomatik tanınırlık, tam olarak sağlanamadığı sonucuna varılmıştır. Zafer, galibiyet ve istila dönemi olarak adlandırılan bu dönemin diğer bir özelliği ise, asabiyetin, aynı dinden olan toplulukları birleştirici özelliği, Anadolu'daki, beyliklerden bazılarının gönüllü olarak Osmanlı topraklarına katılmasıyla gerçekleştiği görülmektedir.

Tavırlar nazariyesinin, istibdat ve infirad dönemi olarak adlandırılan ikinci döneminde ise, Birinci Murat ve Yıldırım Bayezid zamanında yaşanan olaylar incelendiğinde, Osmanlıların, beylikten devlete geçiş süreci içinde olduğu tespit edilmiştir. Çünkü bu dönemde, devlet tanınmış, askeri ve savunma bakımından güçlü bir yapı meydana getirilmiştir. Ancak bu dönemde, Yıldırım Bayezid'in, Anadolu'daki, asabiyeti tam olarak tesis edememesi nedeniyle yani beylikler üzerinde tam bir otorite kuramaması sonucu, Moğol saldırıları sonrasında, devlet yıkılma süreci yaşamıştır. Fakat yine de, bu dönemde, İbn Haldun'un tarif ettiği bir durum olan, hükümdarın soydaşlarını yönetimden uzaklaştırarak yerine, yabancı devşirmeleri ikame etme durumunun gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda, yönetimde çıkabilecek, herhangi bir iktidar mücadelelerine fırsat verilmediği görülmüştür. Bu tespiti, Birinci Murat döneminde, hükümdarın kardeşleri, Halil ve İbrahim'i öldürtmesi, Yıldırım Bayezid'in, kardeşi Yakup Çelebi'nin infaz edilmesiyle temellendirmek mümkündür. İstibdat dönemi olayları incelendiğinde, İbn Haldun'un tavırlar nazariyesinin, ikinci bölümündeki dönemsel kurgulamanın gerçekleştiği görülmektedir. Ancak, istibdat dönemi, Osmanlı Devleti için iki dönemi de içinde bulundurduğu tespit edilmiştir. Yani hem istibdat ve

infirad dönemi hem de Yıldırım Bayezid sonrası yaşanan olaylarla, yıkılma sürecinden tekrar kuruluşa geçilmesiyle, zafer galibiyet ve istila dönemi bir arada yaşanmıştır. İki dönem arasında geçişgenlik olduğu görülmüştür. Dinlenme ve Rahatlık döneminde ise, Osmanlı Devleti'nin tam teşekküllü bir devlet olduğu, hatta dünya devleti olma yoluna evrildiği tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin, Batı'da, Macaristan başta olmak üzere, çoğu Avrupa devleti karşısında, üstünlüğü kabul edilmiş aynı zamanda Doğuda'ki devletler karşısında da büyük bir üstünlük kazanılmıştır. Özellikle, İstanbul'un fethi, Anadolu'da siyasi birliğin sağlanması ve halifelik makamının Osmanlıya geçmesi, bu dönemin en belirgin özelliği olmuştur. *İbn Haldun'un, büyük devletlerin büyük umranlar inşa eder*, tespitine delil oluşturacak gelişmeler, bu dönemde yaşanmıştır. Özellikle hadari umranın meydana gelmesi bu döneme tekabül etmiştir. Ekonomiden yönetime, askeriyeden eğitime, sosyal ve sanatsal faaliyetler çoğalmış ve Osmanlı Devleti, çağdaşı olan diğer devletlerin çok daha ilerisinde bir medeniyet süreci yaşamıştır.

Kanaat ve Barış Dönemi'nde ise, Osmanlı devletinde, bir önceki dönemin padişahlarının uygulamaları aynen devam ettirilmek istenmiş ancak, devletin üst kadrosundaki yozlaşmalar nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Bu dönemde, İbn Haldun'un belirttiği gibi artan kurumsal yapıların fazlalığı, beraberinde yönetici kadroda artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti, bu dönemde, hâkimiyeti altındaki mevcut toprakları genişletmekten ziyade, koruma ve elde tutma sürecini yaşamıştır. Özellikle Üçüncü Ahmet dönemi, bilim ve teknikte, askeriyede önemli gelişmeler yaşanmış olsa da devlet genel anlamda ilerleme kaydedememiş ve bir sonraki dönem olan, israf dönemi özellikleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Osmanlı devleti, Doğuda ve Batıda nihai sınırlarına ulaşmıştır.

İsraf Dönemi bağlamında, Osmanlı Devleti, bir önceki dönem olan dinlenme ve rahatlık dönemiyle benzer süreçler yaşamıştır. Devletin toparlanması için birçok farklı yol denenmiş ancak İkinci Abdülhamid'den sonra, devletin tamamıyla, çöküşe teslim olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İsraf Dönemi olarak adlandırılan bu son dönemde, vergi ve askeriye yanısıra, son olarak iktidarın zayıflaması, devletin sonunu hazırlamıştır. Bu dönemde, devlet topraklarında, tıpkı kuruluş döneminde olduğu gibi asabeler arasında güç mücadelesi başlamıştır. Devletin uç sınırlarında, milliyetçilik akımlarının etkisiyle toprak kayıpları ve bağımsızlık mücadeleleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı,

ulusçuluk akımlarından etkilenmemek için ve devletin varlığını devam ettirip, korumak için yeni fikir akımlarına ya da İbn Haldun'ca deyişle, yeniden asabe oluşturma yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda, dağılan Osmanlı toplumunu bir arada tutmak için, Batıcılık, Osmanlıcılık, Milliyetçilik ve İslamcılık düşünceleri uygulamaya çalışılmış ancak uğraşların boşa çıktığı görülmüştür. Sonuç olarak Osmanlı Devleti yıkılmış ve yerine, ulus temelli Türkiye Cumhuriyet Devleti kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve yıkılışı arasındaki olaylar ve sonuçları incelediğinde, genel olarak net bir dönemselleme yapmanın zor olduğu görülmüştür. Ancak yine de kesin bir dönemselleme yapmadan, altı yüz yıl gibi uzun bir süre varlığını devam ettiren Osmanlı Devleti'nde, meydana gelen olayların, İbn Haldun'un tavrılar nazariyesinde karşılığı bulunduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Afyoncu, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

Afyoncu, Erhan. *Osmanlı Padişahları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, 2019.

Ağgöl, Musa. *İbn Haldun Toplum, Devlet ve Medeniyet Tasarımı*. Ankara: Dorlion Yayınları, 1. Baskı, 2019.

Akçetin, Nurhayat Çalışkan. “İbn-i Haldun’un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2017), 353-375. [http://www.beytulhikme.org/Makaleler/2086556877_12_Gecit_\(619-639\).pdf](http://www.beytulhikme.org/Makaleler/2086556877_12_Gecit_(619-639).pdf)

Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 5. Baskı, 2018.

Apak, Âdem. “İbn Haldun’un Mülk Kuramının Temel Kavramı Asabiyetin Mahiyeti ve Tezahürleri”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç. 103-114. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Apak, Âdem. *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Baskı, 2016.

Arslan, Ahmet. *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2017.

Atasoy, Fahri. “Osmanlı’nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi” *OTAM*, 45 (Bahar 2019), 1-21. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/72683>

Ateş, Ferhat - Utkan, Tuncer. “İbn Haldun’a Göre Toplum ve Şehir/Society and City According To Ibn Haldun”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 10/53 (2017), 216-229. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/society-and-city-accordng-to-ibn-khaldun.pdf>

Baştürk, Saadettin. “Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları”, *History Studies*, 2/Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 20-24. <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512557c5.pdf>

Belge, Rauf. *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Blbas, Waleed Jaafar Ibrahim. *İbn Haldun Düşüncesinde Devlet Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Bozpınar, Cumali. “Kemal Karpat ve Osmanlı Tarihinin Dönemlendirilmesi”, *Akademik Düşünce Dergisi*, 2 (Güz 2020), 17-25. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1262939>

Cabiri, Muhammed Abid. *İbn Haldun’un Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*, çev. Muhammet Çelik. İstanbul: Mana Yayınları, 1. Baskı, 2018.

Canbaz, Muhittin *İbn Haldun'un Düşüncesinde Toplumsal/Siyasal Yapının Anlaşılmasında Bütünlük İlkesi* Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Cezar, Mustafa vd. *Mufasssal Osmanlı Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Şehir Matbaası, 1958.

Cezar, Mustafa vd. *Mufasssal Osmanlı Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Tan Matbaası, 1959.

Çağrııcı, Mustafa “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Aralık 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asabiyet>

Çetin, Altan – Çağ, Galip. *İbn Haldun Umranında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2012.

Çetin, Altan. *Haldunnâme İbn Haldun'un İzinde Metodoloji ve Tarihi Yeniden Düşünmek*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2012.

Çilingir, Lokman. *Farabi ve İbn Haldun'da Siyaset*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.

Çilliler, Yavuz. “Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2(2015), 45-65. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/17953>

Dale, Stephan Frederic. *İbn Haldun ve İnsan Bilimi*, çev: Ayşecan Ay - Canan Coşkan. İstanbul: Say Yayınları, 1. Baskı, 2018.

Dhaoudi, Muhammad. “The Concept of Change in the Thought of Ibn Khaldun and Western Classical Sociologists” [İbn Haldun Düşüncesinde Değişim Kavramı ve Klasik Batı Sosyologları], *İslam Araştırmaları Dergisi*, 16 (2006), 43-87.

Doğan, Cem. “16. Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetname ve Ahlaknamelerinde İbn Haldunizm: Kınalızade Ali Efendi, Katip Çelebi ve Na'ima Örnekleri/ Ibn Khaldunism In The 16th And 17th Century Ottoman Letters And Ethic Books: Examples Of Kınalızade Ali Effendi, Katip Çelebi And Na'ima”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research*, 6/27 (2013), 197-213. http://isamveri.org/pdfdrq/D03416/2013_6_27/2013_6_27_DOGANC.pdf

Durak, Nejdet - İrgat, Muhammet. “Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında İbn Haldun'un “Umran İlmi” ile Wilhem Dilthey'in “Tin Bilimleri”nin Karşılaştırılması”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç. 363-379. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Dûzî, Reinhart Peter. *Tekmiletu Me'âcim el-'Arabiyye*, talik; Muhammed Selîm en-Na'îmî - Cemâleddin el-Hayyât. 3 Cilt. Irak: Vizaratu es-Sekâfetu ce'l-'Îlâm, 1979-2000.

Ebû Abdullah b. Ebî Basr - Muhammed b. Futûh b. Abdillâh b. Futûh b. Humeyd el-Ezdî el-Mayurkî el-Humeydî. *Tefsîru Ğarîbi Mâ fi's-Sahîhayn el-Buhârî ve'l-Müslim*, thk. Zubeyde Muhammed Sa'id Abdu'l-'Azîz. Mısır/Kahire: Mektebetu's-Sünne, 1995.

Ebû Bekir el-Enbârî - Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr, *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimât en-Nâs*, thk. Hâtem Sâlih ez-Zâmin. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1992.

Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Harbî, *Ğarîbu'l-Hadîs*, thk. Süleymân İbrâhîm Muhammed el-‘Âyid. 3 Cilt. Mekke: Câmî’at Ummu’l-Kurâ, h.1405.

Efe, Âdem - Sözer, Selim. “İbn Haldun’un Hadarilik ve Bedevilik Ayrımı ve Bu Ayrımın İma Ettiği ‘Hadari Din Dili’ İhtiyacı”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç. 193-212. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Efe, Ahmet. *Söğütten Viyana’ya Osmanlı Sultanları*. İstanbul: Nar Yayınları, 2018.

Ekinci, Ayşe. *İbn Haldun’da Adalet Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (2008), 20.

Encyclopedia Britannica, Inc. , *Berber (Amazigh) dynasties of North Africa, 13th–14th century*. Erişim 8 Ocak 2022. <https://www.britannica.com/topic/history-of-North-Africa>

Ev, Hacer. *İbn Haldun’un Eğitim Görüşü*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

Eyüpoğlu, Osman. “İbn Haldun'un Günümüz Sosyal Psikolojisine Katkısı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6/22 (Ağustos/Ekim 2004), 1-14. http://isamveri.org/pdfdrq/D02036/2004_22/2004_22_EYUPOGLUO.pdf

Fârâbî - Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. el-Huseyn. *Mu’cem Dîvânü'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer. 2 Cilt. Kahire: Müessesetu Dâri’ş-Şa’bi li’s-Sahâfe ve’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşri, 2003.

Fârâbî - Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-‘Arûs ve sıhâhi'l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed Abdu'l-Ğafur ‘Attâr. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.

Fârâbî – Hüseyin, *Mu’cem Dîvânü'l-Edeb*, thk. İbrâhîm Enîs. 1 Cilt. Kahire: Müessesetu Dâri’ş-Şa’b li’s-Sahâfe ve’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr, 2003.

Ferâhidî - Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Basrî. *Kitâbu'l-‘Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. 3 Cilt. Bağdâd: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1985.

Fida Mohammad, “İbn Haldun’un Toplumsal Değişme Kuramı: Hegel, Marx ve Durkheim ile Bir Karşılaştırma”, çev. Behçet Batur, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/8 (2017), 235.

Fromherz, Allen James. *İbn Haldun Hayatı ve Dönemi*, çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1.Baskı, 2018.

Geçit, Bekir. “İbn Haldun'da Siyasal Gücün Kullanılmasında 'Asabiyet'in Önemi”, *Beytulhikme An International Journal Of Philosophy*, 8/2 (2018), 619-639 [http://www.beytulhikme.org/Makaleler/2086556877_12_Gecit_\(619-639\).pdf](http://www.beytulhikme.org/Makaleler/2086556877_12_Gecit_(619-639).pdf)

Gökdağ, Kamuran. *İktidar Teleolojisi İbn Haldun’un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2019.

Göze, Ayfer. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları, 14. Baskı, 2013.

Haldun'a İslam Felsefesi- Mutezile- İhvan-ı Safa Din- Felsefe Tartışmaları), 5 Cilt. İstanbul: Kafka Yayınları, 1. Baskı 2019.

Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerde Din Devlet İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43 (Bahar 2018), 313-324. <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1056/861>

Hassan, Ümit - Dursun, Turan. *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Baskı, 2008.

Hassan, Ümit. *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 4. Baskı, 2010.

Herevî - Bağdâdî, *Ğaribu'l-Hadîs*, thk; Muhammed 'Abdul-Muîd Hân. 1 Cilt. Haydarâbâd: Matbabatu Dâiratu'l-Me'ârif elOsmâniyye, 1964.

Herevî - Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. 'Abdillâh el-Bağdâdî, *el-Ğaribu'l-Musannef*, thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. 1 Cilt. Medine: Mecelletu'l-İslâmiyye, h.1414. el-Ezdî, Ebu'l-Hasen Kerrâ'i-Nemli - Alî b. el-Hasen el-Hünâî thk. Ahmed MuhtârÖmer - Dâhî 'Abdu'l-Bâkî. Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1988.

Herevî - Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed Ivaz Mur'ib. 14 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi et-Turâs'i'l-'Arabî, 2001.

http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayil6/043_087.pdf

Husri, Sati. *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Baskı, 2001.

Hülagü, Orhan. *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1. Baskı, 1999.

İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Baskı 2011.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir. İstanbul: Yenişafak Kültür Armağanı, 2004.

İbn Haldun. *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 17. Baskı, 2018.

İbn Haldun. *Devlet*, çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: İlke Yayıncılık, 10. Baskı, 2018.

İbn Haldun. *Mukaddime*, haz. Arslan Tekin. 1 Cilt. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2. Baskı, 2016.

İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. 'Aliy Ebu'l-Fadl Cemâleddin el-Ensârî er-Ryveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, h.1414.

İbnu'l-Esîr - Mecduddîn Ebu's-Se'âdât el-Mubarak b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnu Abd'İlkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. 3 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979.

İbnu'l-Kattâ' es-Sıkkıyyu - Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer b. Aliy es-Sa'dîy. *Kitâbu'l-Ef'âl*. 1 Cilt. 'âlemu'l-Kütübi, 1983.

İnalcık, Halil “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 51 (Kasım, Aralık, Ocak 2009-10), 9-29. https://www.academia.edu/34736316/Do%C4%9Fu_Bat%C4%B1_51_Say%C4%B1_1_Osman%C4%B1lar_1_K%C4%B1s%C4%B1m_pdf

İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar- IV*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 8. Baskı, 2020.

İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 66. Baskı, 2020.

İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı Üzerine Araştırmalar-II*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 10. Baskı, 2020.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*. Ankara: İSAM Yayınları, 3. Baskı, 2018.

İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Baskı, 2021.

İnalcık, Halil. *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 15. Baskı, 2020.

Jennings, R. C. “Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler”, çev. Salih Pay, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998), 661-670. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/144090>

Kalın, İbrahim. *Barbar, Modern, Medeni Medeniyet Üzerine Notlar*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2018.

Kayapınar, Mehmet Akif “İbn Haldun’da Asabiyet”, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600.yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak Uluslararası Sempozyum Bildirisi*, 21 (İstanbul: 2006), 163-182. <http://meeting.ihu.edu.tr/index.php/ihs1/ihs1/paper/viewFile/303/19>

Kayapınar, Mehmet Akif. “İbn Haldun’da Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15 (2006), 83-114.

Kazıcı, Ziya *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 19. Baskı, 2016.

Kazıcı, Ziya. *Uçbeyliğin'den Devlet- i Aliyye'ye Osmanlı*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2. Baskı, 2007.

Kazvî - Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b.Zekeriyyâ er-Râzî, *Mu'cem Mekâyisi 'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 3 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1979.

Kecerâtî - Cemâleddin Muhammed Tâhir b. ‘Alî es-Sadîkî el-fetenni. *Mecma'u Bihâri'il-Envâri fî Ğarâibi'i-Tenzîl veletâifi'l-Ahbâri*. 3 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu Meclisu Dâiratu'l-Me'ârifî el-'Osmâniyyeti, 1967.

Kızılçelik, Sezgin. *Sosyoloji Tarihi I (İbn Haldun, Machiavelli, Montesquieu ve*

Korkut, Şenol. “İbn Haldun’un Medenî Siyaset İlmini Eleştirisi”, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600.yılında İbn Haldun’u Yeniden Okumak Uluslararası*

Sempozyum Bildirisi, 21 (İstanbul: 2006), 303-320.
http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayi16/137_167.pdf

Kozak, İbrahim Erol. *İnsan-Tophum-İktisat*. Adapazarı: Değişim Yayınları, 2. Baskı, 1999.

Köprülü, Mehmet Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, haz. Orhan Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 7. Baskı, 2013.

Kur'an Yolu. Erişim 16 Aralık 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>

Kur'an Yolu. Erişim 17 Aralık 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>

Lacoste, Yve. *İbni Haldun Tarih Biliminin Doğuşu*, çev. Mehmet Sert. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 2012.

Lapidus, Ira M. *İslam Toplulukları Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla* (1997), çev. Yasin Aktay, 1 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Baskı, 2016.

Mursî - Ebu'l-Hasen 'Aliy b. İsmâ'il b. Sîde. *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*, thk. Abdu'l-Humeyd Hendâvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.

Mursî - Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrâhîm Ceffâl. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs el-'Arabî, 1996.

Okumuş, Ejder “İbn Haldun'da Kur'an'ı “Sosyolojik” Okuma”, Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına Diyanet İlmi Dergi Kur'an Özel Sayısı, 331-336. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2012.

Öncü, Ahmet – Candan, Nesrin. “Asabiyet & Mülk & Devlet ilişkileri: İbni Haldun'dan Günümüze Değişimin Yönü”, *İstanbul Ticaret Odası Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2*, haz. Fahri Solak vd. 263-280. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2010. http://isamveri.org/pdfdrq/D196412/2010/2010_ONCUA_CANDANN.pdf

Rasim, Ahmet. *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, haz. İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968.

Rousseau'nun Sosyal Teorileri. 1 Cilt. Ankara: Anı Yayıncılık, 4. Baskı, 2017.

Sayar, Nihad S. *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları* İstanbul: İ.İ.T.İ.A Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 1978.

Saydam, Abdullah. *Osmanlı Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.

Sevinç, Necdet. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*. İstanbul: Üçdal Neşriyat Yayınevi, 1985.

Seyrek, Ahmet. *Osmanlı Padişahları*. İstanbul: Tulpar Yayıncılık, 2015.

Şenol, Hüseyin Fırat. “İbn Haldun'da Tarih-Umran İlişkisi”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 19 (Mart 2011), 431-442.
http://isamveri.org/pdfdrq/D02431/2011_19/2011_19_SENOLHF.pdf

Şeybânî Ebû 'Amr İshâk b. Merrâr, *el-Cîm*, thk. İbrâhîm el-Enbârî. 1 Cilt. Kâhire: el-Heyyetu el-'Amme li-Şu'ûn'il-Metâbi' el-Emîriyye, 1974.

Şulul, Kasım. *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2017.

Taş, Kemaleddin – Göksüçukur, Betül. “Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları ve Din”, *Dini Araştırmalar*, 22/56 (Temmuz - Aralık 2019), 463-488. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/877918>

Topses, Mehmet Devrim. “İbn Haldun'da Asabiyye Olgusunun İşlevleri ve Toplumsal Temelleri”, *Folklor/ Edebiyat Dergisi*, 20/79 (2014), 93-99. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/255518>

Usta, Sadık. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler V(El-Kindi'den İbn Sina'ya, Gazzali'den İbn*

Uygun, Oktay. *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 1. Baskı, 2019.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13. Baskı, 2019.

Witteck, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş. İstanbul: Pencere Yayınları, 4. Baskı, 2017.

Yaslıçimen, Faruk - Sunar, Lütfi. “Sosyal Bilimlerde Bir Yenilenme İmkânı Olarak İbn Haldûn”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 16 (2006), 149-157. http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayil6/137_167.pdf

Yavuz, Sefer. “Toplum Tipolojileri Bakımından İbn Haldûn ve Farabi”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç. 401-410. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Yavuz, Sefer. “İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2013), 320-344. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31193>

Yetim, Musa. *İbn Haldun'un Devlet Görüşü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Yıldırım, Yavuz. *İbni Haldun'un Metodu ve Umran Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Yılmaz, Bilal. *İbn Haldun'a Göre Din-Toplum İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Yumuk, Recep. “İbn Haldun'da Devlet Görüşü (Birinci Kısım)”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3/1-2 (1978), 229-278. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/29775>

Zengin, İlhan. “İbn Haldun'un Umran Teorisi'ndeki Medeniyet İnşa Aşamalarının 17. Yüzyılda Kurulan Darfur Sultanlığı Üzerinden İncelenmesi”, *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş - Ömer Dinç. 453-457. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : ÖZLEM TORUN

Yabancı Dili : İNGİLİZCE

Eğitim Durumu

Lise: Samsun İlkadım Anadolu İmam Hatip Lisesi (2012)

Lisans: Kastamonu Üniversitesi-Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (2017)

Yüksek Lisans: Sinop Üniversitesi-Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (2019-Devam Ediyor)